

DOI: 10.21005/pif.2020.42.A-01

THREE SQUARES – A COMMENTARY ON THE HISTORY OF A PLACE. SAXON SQUARE IN WARSAW

TRZY PLACE GŁOSA DO HISTORII MIEJSCA. PLAC SASKI W WARSZAWIE

Adam-Maria Szymski

Prof. PhD hab. Eng. Architect

Author's Orcid number: 0000-0002-7418-3888

University of Technology in Szczecin

Faculty of Civil Engineering and Architecture

Department of Contemporary Architecture, Theory and Methodology of Design

ABSTRACT

The conducted studies concern historical and contemporary analyses of the development of three squares COMMENTARY. The studies presented in this paper are related to Saxon Square located in Warsaw. The analyses comprised a large number of historical sources which evidence the development of space on the square. The studies also involved projects relating to elements of the development of the square. Part of the analyses also involve numerous competitions for the development of Saxon Square.

Key words: Saxon Square in Warsaw.

STRESZCZENIE

Prowadzone badania dotyczą analiz historycznych i współczesnych zagospodarowania trzech placów GŁOSA. Przedstawione w tym artykule badania dotyczą placu Saskiego znajdującego się w Warszawie. Analizy obejmowały liczne źródła historyczne, które pokazują rozwój przestrzeni placu. Badania objęły również projekty dotyczące elementów zagospodarowania placu. Część analiz obejmuje liczne konkursy, które obejmowały zagospodarowanie placu Saskiego.

Słowa kluczowe: Plac Saski w Warszawie.

EPIGRAPH:

*I. "City-building is an art, one that works large spaces, one from which we have the right to demand a great deal of beauty. The creating of a beautiful city is achieved through a first-class work of art; it is a task that individuals cannot handle; instead, generations of construction artists have to contribute to creating the masterpiece. However, even the latter will not be able to cope with it if **the spirit of the times** and the dwellers' sense of beauty do not work with them."*

E.Fassbender: "The principles of modern city-building as a field of science [EN]", issued by G. Gebethner i Spółka, Kraków, 1916, p. 94/

II. "Behind every spatial form, there are artists who created it according to their interests and ideology."

B. Jałowiecki: "Society-related making of space [EN]", issued by KiW,W-wa, 1998, p. 36./

1. INTRODUCTION

This paper was authored on the basis of the history of creation and changes taking place over the years. Both the form and the structure of the development of three "central" city squares have been changing in three selected Polish cities. With this material, the author attempted to present the importance of a city square's special role as a space of peculiar social interactions. The author believes there is a special feature of city squares that apparently inscribes in the city dwellers' awareness. This is the "historical memory" of a place with all events, whose importance seems to determine the importance of squares for the entire city, co-determining its particular identity, including the landscape.

The conducted studies involve the history of the creation and transformations made in the space of Saxon Square in Warsaw, Litewski Square in Lublin and Królewski [King's] Square in Szczecin.

The paper presented three histories of formal and mental similarity of events and the author contrasts two of them, which relate to Saxon Square in Warsaw and Litewski Square in Lublin with the third history that tells of the creation, the following destruction and the attempt "to reread the SPATIAL CODE" of one of the main city squares of contemporary Szczecin in the context of territorial and population changes in that city after 1945.

The author concludes that a possible degree of 'randomness', the creation itself of any city space and assigning it an important role of a SYMBOL can be discussed and addressed in the case of the squares in Warsaw and Lublin (these retain their historical continuity) and the square in Szczecin. The only condition for doing so is to disregard their location in the entire spatial structure of a city, whose specific landscape values make the space a place of peculiar features and situational value.

Apart from the city streets, there are other important spaces, which we may inspect to identify the city. These are public spaces including the main circulation hubs, squares, and representative promenades important for the cultural identity of dwellers.

Local history is perpetuated mainly in these spaces, as they are a specific manifestation of their SYMBOLIC values.

Now, this space, set in the dwellers' awareness, recorded in the iconic message, blended with the characteristic buildings surrounding them and their inner artefacts, is the 'business card' of the city that shows its prestige and inimitability. The city dies when it loses the unique 'personality' of these places, which cannot exist or be recreated elsewhere. Then, a city becomes a collection of randomly juxtaposed buildings without a bonding IDEA.

In the specific landscape of the city, a special role is played by 'central squares', the places considered to be the core of identity, which is established by successive events and SYMBOLS gathered in that core. The identity makes the core a universally and indisputably accepted 'heart of the city',

a place almost sacred, with a special role assigned to it. By losing its heart, the city loses its identity and, when newly rebuilt, it is never again what it once was.

Its NATURE is determined by what the nature of dwellers expresses, by their will and their externalized features of 'personality'. AT THE SAME TIME, THERE IS THE MEMORY OF A PLACE THAT DETERMINES HOW PERMANENT IT IS TO BE A MEMBER OF A GIVEN SOCIETY WITH ITS CHARACTERISTIC SYMBOLS OF THE COMMUNITY'S IDENTITY. This 'memory' is a kind of feedback created between this space and dwellers; the more it expresses the sense of historic cultural community, the stronger it is.

2. SAXON SQUARE IN WARSAW – HISTORY OF TRANSFORMATIONS

The history of the creation of Saxon Square and its transformations, documented in depth and described on numerous occasions, seems to merely confirm its accidental, or even 'random' history and the gradual change of its significance for the 19th- and 20th-century city structure. In essence, from that time on, we may say and write that Saxon Square is one of the distinctive urban spaces interwoven into the existing urban arrangement and determining it significantly. This is evidenced by numerous architectural competitions for designs of the space in the square itself, its surroundings and the connected Saxon Garden, these three places forming the so-called 'Saxon Axis' and the bridge crossing of the Vistula river.¹

Fig. 1. The Saxon Palace and the Saxon Garden along the King Sigismund's Embankments 1624-1771/layout of fortifications as reconstructed by Mieczysław Kuźma. Source: (Kuźma M 1947, p. 56)

Ryc. 1. Pałac i Ogród Saski w linii Wałów Zygmuntowskich 1624-1771 /przebieg umocnień wg rekonstrukcji Mieczysława Kuzmy. Źródło: (Kuźma M 1947, s. 56)

¹ The contemporary 'Saxon Square' was formed "within the former acres of the Warsaw's starosty crossed by an old route from north to south that coincides with existing Wierzbowa and Mazowiecka Streets. This route connected to Czerska Street (Krakowskie Przedmieście) via the former Ossolińska Street situated in the middle of the present square. As the area was crossed by an embankment and a moat in 1621, a ring road was built outside of the dike, which corresponds to today's Królewska Street. Within the current square, a crossroads of a few roads was formed. The first wooden manors were built back in the 16th century. At the very crossroads, Tobiasz Morsztyn, a hunter, had his manor built, and his descendant, Andrzej, a poet, received permission in 1661 to fill in part of the moat and spread the dike material to build a more impressive manor house (designed by Tylman van Gameren). At the end of the 17th century, the crossroads were made more regular and shaped into a trapezium." /cf.: E. Szwankowski, 1963.

Regardless of the form, character and function of the buildings surrounding the square changing over time, its “particular importance” and the class of a SYMBOL are not questioned today. This would not be the case if the King August II had not decided that his place of residence would be the open out-of-town area, making it possible to freely shape the palace building and its surroundings, following the spirit and trends of the time.(Fig. 2).

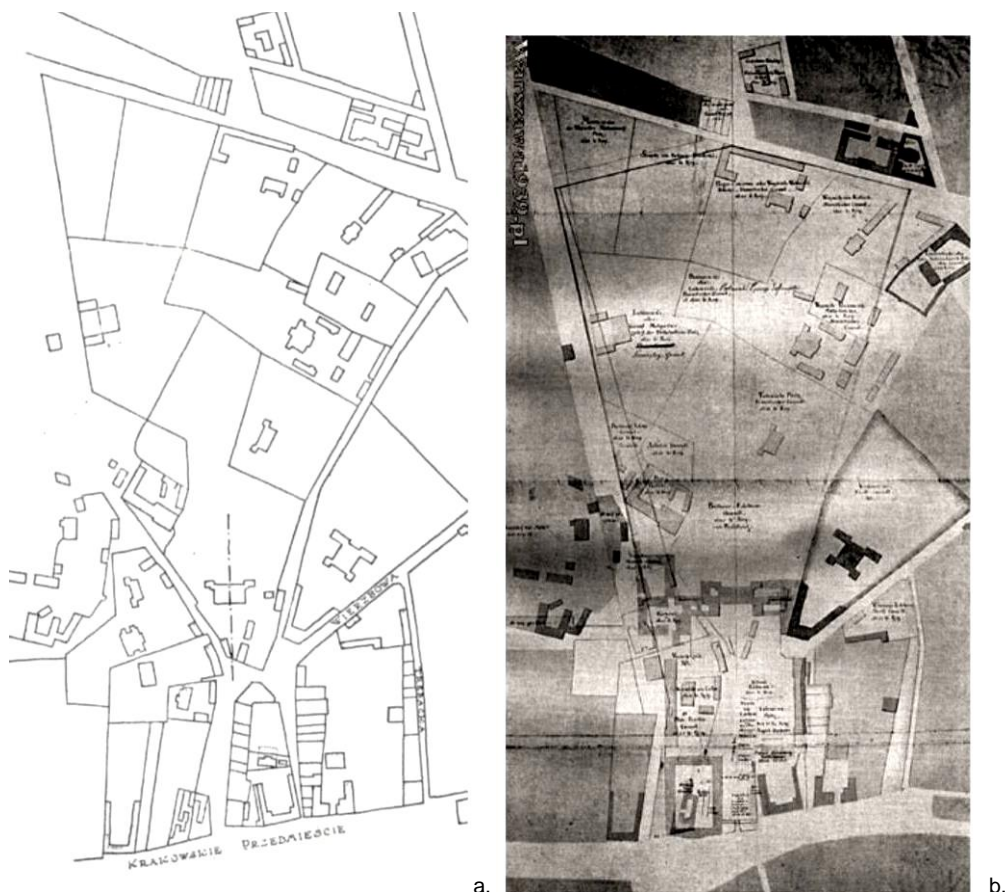

Fig. 2. a) The state of the development of Warsaw suburban areas before August II took over Morsztyn's manor house; b) The 1713 map showing the borders of the premises and the area of the Saxon Garden to be built in the future. It includes a 1727 marking of the plan of the Saxon Palace with enclosures (pens) and the so-called “Saxon smithies”. Source: compilations and photomontages prepared by the author

Ryc. 2. a) Stan zagospodarowania terenów podwarszawskich przed przejęciem dworu Morsztyna przez Augusta II i b) mapa z zaznaczeniem granic posesji z terenem przyszłego ogrodu Saskiego w 1713 r. z naniesionym z roku 1727r. planem zabudowy pałacu Saskiego wraz z koszarami i tzw „kuźniami saskimi”. Źródło: kompilacje i fotomontaże: opracowanie własne autora

The king's decision resulted in the emergence of other residences owned by national notables, built next to or near the palace. These owners included Polish aristocrats and, from the 19th century, also rich industrialists and bankers. After a short period of 'oblivion', successive rulings of the partitioning authorities and after 1918, decisions of reborn Poland's authorities gave this square a special character. In particular, the visit of the Pope John Paul II sanctified this place and the whole Poland with this call addressed to God: *May Thy Spirit descend and renew the face of the earth. Of this land!*

Thereby, as this square had been permanently set in the 'spiritual awareness of the Nation', it became again the place expected by many Poles to be both a witness to events significant for the entire state and a self-apparent, permanent memorial to those events.

From 1814 to 1927, the square was called 'SAXON', and then, from 1926 to 1927, 'The Square of the Fighters for the Independence of their Fatherland' (unofficially), Marshal J. Piłsudski Square (1928–1939), Sächsischer Platz (September 1939), Adolf-Hitler Platz (from October 1, 1940 to the end of 1944), again Saxon Square (1945–1946), Victory Square (from 1946 to 1989) and again from 1990, Marshal J. Piłsudski Square. It occupied the area of 135x160 m² or 210x235 m² according to different sources. It is simply a classically accidental place inscribed in the town-planning of the city, still being Warsaw's CENTRAL square, accommodating the Tomb of the Unknown Soldier, which makes it the ONLY place of its kind, representing the majesty of the State and the identity of Poles. (Fig. 3) (The contemporary Saxon Square, 2019)

Fig. 3. Administrative boundaries of Marshal J. Piłsudski Square according to the Warsaw UM, 2020. Source: available in the public domain

Ryc. 3 Granice administracyjne Pl. Marszałka J. Piłsudskiego wg. danych UM Warszawy z 2020 r. Źródło: dostępne w domenie publicznej

***

After August II of the Saxon dynasty was elected king of Poland and he was crowned in the Wawel Castle on 15 September 1697, the issue arose of his move from Dresden to Warsaw. It was obvious that the king would live in the Castle, but due to its technical condition at that time, this turned out to be impossible. This is how the royal advisers conceived the idea of searching for a quickly adaptable, convenient temporary seat for the king until the thorough renovation of the Royal Castle was completed. (The castle in Saxon times, 2020)

Their attention was drawn to Morsztyn's manor house located by the main transport route from Krakow to Warsaw. (Fig. 4)

The manor was reconstructed soon, following the French model, and a large park was established to complement the newly acquired property. The area was gradually surrounded by the buildings of the rapidly growing city, and unexpectedly was ranked as a REPRESENTATIVE SPACE thanks to the royal seat housed therein.

The square in front of the Palace was rebuilt following the design by Karol Friedrich Pöppelmann and Joachim Daniel Jauch from 1720 to 1748 and remained a closed courtyard until 1791 when it became a square for public parades and military drill. For these purposes, the farm buildings around the palace were demolished and replaced by one-story pens to create a 'frame' surround-

ing the body of the palace, giving it a monumental expression, adequate to its function as the residence of the royal family (Fig. 5-7)².

Fig. 4. Andrzej Morsztyn's manor house before the 1712 decision by King August II to expand it. (view from Krakowskie Przedmieście Street (lit. 'The Kraków Suburb') as in a figure from the era). Source: available in the public domain

Ryc. 4. Dwór Andrzeja Morsztyna przed podjęciem decyzji o jego rozbudowie przez króla Augusta II w 1712 r. (widok od Krakowskiego Przedmieścia wg. ryciny z epoki). Źródło: dostępne w domenie publicznej

The same was true for the Royal Garden. According to Danuta Kłosek-Kozłowska: *the preserved plan, drawn up after 1765 by Johann Friedrich Knöbel, shows the full layout of the garden following the Poppelmann's instructions, complemented with newly designed side parts./.../ On the main axis of the garden, one can see the so-called Iron Gate (Żelazna Brama), which was probably designed by Poppelmann. It was erected in 1733 as a monumental exit from the royal gardens to the west. /.../ The Gate with a moat was also situated on the main axis of the arrangement, from the side of Krakowskie Przedmieście. The gate was removed in 1791, when the square in front of the Saxon Palace became a place of public military parades and drill.* (Kłosek-Kozłowska D. 2017, p. 9)

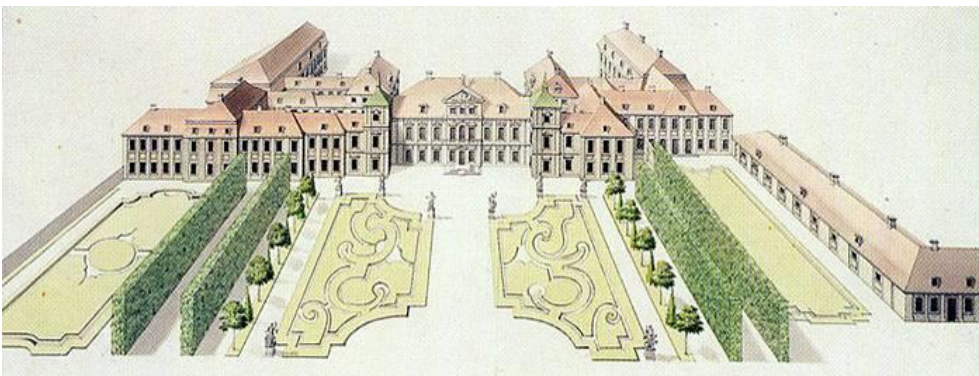

Fig. 5 a) Saxon Palace in the 18th c. (view from the garden). Source: available in the public domain

Ryc. 5 a) Pałac Saski XVIII w (widok od ogrodu). Źródło: dostępne w domenie publicznej

² Of a few detailed designs existing in the Dresden archives, the idea of extending the existing manor-house was pursued. Its surroundings were completely transformed both from the side of Krakowskie Przedmieście and from the west, where a 'French' garden was established at the back of the palace (Fig. 5a.)

Fig. 5 b) Saxon Palace in 1765. (view from the courtyard). Source: wikimedia.common, available in the public domain
Ryc. 5 b) Pałac Saski widok z roku 1765. (widok od dziedzińca) Źródło: wikimedia.common, dostępne w domenie publicznej

The role played by the square in Saxon times was also significantly affected by making it a public garden as early as in May 1727. Two years after the royal court moved into the palace, the garden was opened to all Warsaw dwellers who were permitted to circulate also from Krakowskie Przedmieście through the main palace hallway. But when in 1797 the Saxon Palace and estates were appropriated by the Prussian government, the palace and garden was left unsupervised and, not managed, was slowly devastated.³ The new, tsarist authorities of Warsaw would decide on the destination of the palace. In changed political and economic conditions, under the 1837 public tender on selling the remains of the former palace, the authorities decided to use it as a typical tenement-house with a higher-than-average standard.

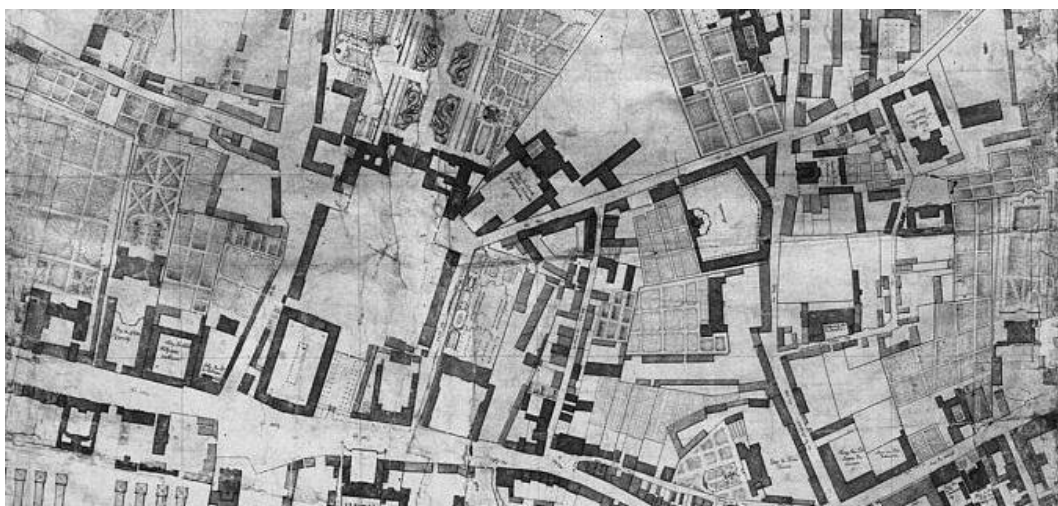

Fig. 6. Saxon Square with surrounding buildings in the 1762 plan of Warsaw. (Saxon Palace, the pens and the Saxon smithies on the side of Krakowskie Przedmieście). Source: available in the public domain

Ryc. 6. Plac Saski z otaczającą go zabudową w planie Warszawy z 1762 r. (pałac Saski, koszary i tzw. kuznie Saskie od strony Krakowskiego Przedmieścia. Źródło: dostępne w domenie publicznej

³ Until 1797, the palace was owned by the elected Saxons, who kept to themselves the luxury suites in the body of the palace, and the remaining part of the building was rented as government offices and private dwellings.

According to Danuta Kłosek-Kozłowska: *In 1837, the municipality announced a contest for a design to rebuild the destroyed palace, with a requirement for the square to be directly connected with the garden by demolishing the central part, which was very dilapidated at that time. The first floor of the building was intended "as apartments for decent families of first-class restaurants, the ground floors were to be used as shops* (Kłosek-Kozłowska D. 2017, p. 9).

Fig. 7. The Saxon Palace before reconstruction: the square for military drills and parades in front of the Saxon Palace as in a lithography from 1819. Source: available in the public domain

Ryc. 7. Pałac Saski przed przebudową: plac musztry i defilad wojskowych przed pałacem Saskim wg litografii z 1819 r. Źródło: dostępne w domenie publicznej

Fig. 8. Funeral service commemorating Tsar Alexander I in 1826 on Saxon Square. On the left one can see the Saxon Palace before the reconstruction (according to L. Courtin) from the collections of the National Library of Poland/. Source: available in the public domain

Ryc. 8 Uroczystości żałobne ku czci cara Aleksandra I w 1826 roku na placu Saskim. Po lewej widoczny Pałac Saski przed przebudową (wg .L. Courtina) ze zbiorów Biblioteki Narodowej. Źródło: dostępne w domenie publicznej

Auctioned in 1839, the palace became the property of the Russian merchant Ignatius Skvortsov, who had rebuilt the former Saxon Palace according to the design by Adam Idzkowski.⁴ (Fig. 9).

Since that time, under the terms of the auction, the two twin bodies of the new “classicist palace” were separated by a monumental Corinthian colonnade, through which one could view the garden from the square. Thus, the colonnade integrated the space on its both sides. The garden itself was thoroughly renovated, transformed from a baroque garden to an English one and at the end of the 19th century, it became the Warsaw elite's favorite place for walks, and continued to be their summer ‘drawing room’ until the outbreak of World War II.⁵

Fig. 9 Saxon Palace after complete reconstruction in 1838–1842. The view from the square in the 1930s. Source: available in the public domain

Ryc. 9 Pałac Saski po całkowitej przebudowie w latach 1838-1842. Widok od strony placu, lata 30-te XX w. Źródło: dostępne w domenie publicznej

Fig. 10. The view of Saxon Square from Krakowskie Przedmieście (the European Hotel in the foreground), 1878.. Source: available in the public domain

Ryc. 10. Widok na plac Saski z Krakowskiego Przedmieścia (na pierwszym planie gmach hotelu Europejskiego), 1 878 r. Źródło: dostępne w domenie publicznej

⁴ Originally, the City Council was about to select Henry Marconi's design, which eventually was not approved by the then governor of the tsar, Ivan Paskevich. At long last, the basis of reconstruction (not preserved until today?) was the design by W. Richler with changes made by A. Idzkowski (at the request of Paskevich). In the literature, A. Idzkowski is commonly considered the author of the reconstruction of the former Saxon Palace.

⁵ Thus, a great avenue of the garden, being a wide, green promenade, connected two important squares in Warsaw, the representative Saxon Square and the commercial Iron Gate Square... (D. Kłosek-Kozłowska, 2017)

Fig. 11. The view of Saxon Square from Krakowskie Przedmieście (the European Hotel in the foreground), 1912. Source: available in the public domain

Ryc. 11. Widok na plac Saski z Krakowskiego Przedmieścia (na pierwszym planie gmach hotelu Europejskiego), 1912. r. Źródło: dostępne w domenie publicznej

Fig. 12 a,b. The boundaries of Saxon Square arrangement: a) after the erection of the Cathedral devoted to Saint Alexander Nevsky – condition from 1914 (approx. 138x152 m, b) within the boundaries of the Saxon era – with a memorial for 7 fallen Polish officers (approx. 138x125 m). Source: compilations and photomontages prepared by the author

Ryc. 12 a,b. Granice kompozycyjne placu Saskiego: a) po wzniesieniu soboru św. Aleksandra Newskiego -stan z 1914r (ok. 138x 152mb) w granicach z okresu saskiego: z pomnikiem ku czci 7 poległych polskich oficerów (ok. 138x 125m). Źródło: kompilacje i fotomontaże: opracowanie własne autora

Although the times of the Partitions of Poland and the era of the Kingdom of Poland radically changed the significance of the palace and its role, the former drill square paradoxically remained the main square of the city until 1918 of a political nature and importance.^{6/}

This was first clearly seen on the tenth anniversary of the outbreak of the November Uprising in the ruling of the tsarist authorities to locate there a memorial to 7 Polish loyalist-officers killed on the night of 28–29 November 1830 by rebellious Polish cadets. Then, after the January Uprising, the same authorities built a monumental orthodox cathedral, nearly the most beautiful one in the Russian Empire (they claimed it to be this)^{7 8} (Fig.10-14).

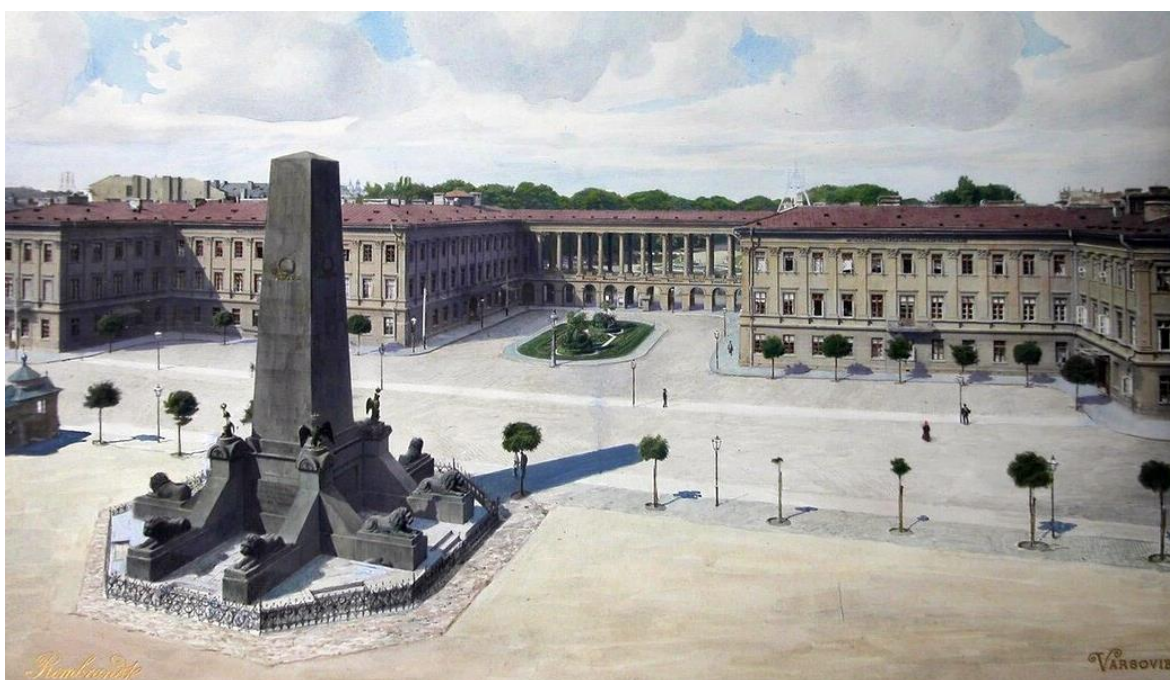

Fig. 13. Saxon Square and the monument, before 1894. Source: available in the public domain
Ryc. 13. Plac Saski z pomnikiem, stan przed 1894 r. Źródło: dostępne w domenie publicznej

⁶ From 1816 until the fall of the November Uprising and from 1862 until the end of the Russian rule in Warsaw (1915), the palace housed the General Staff of the army of the Kingdom of Poland, and therefore the function of the square was also permanently linked with the palace and its military character: The Command of the 3rd Warsaw Military District.

⁷ 1. The cast-iron obelisk of Antonio Corazzi and Konstanty Hegel called a "Monument to the Traitors of the Nation" was erected by the Russian authorities in 1841 on the tenth anniversary of the outbreak of the November Uprising. It was then moved to Green Square (today's Jan Henryk Dąbrowski Square) in 1899. The monument to the seven loyalist officers killed on the November Night was finally dismantled in 1917 after the abdication of Tsar Nikolai II.

2. The Saint Alexander Nevsky Cathedral with a 70-metre-high belfry facing the Królewska Street was erected in 1894–1912 as designed by Leontiy Benois; its huge body filled almost the entire space of the square, removing the extensions of Saxon pens existing on the northern and southern outskirts of the square. The cathedral was demolished just after regaining independence and the victory in the 1920 war. The 70-m-high bell tower, known as the "Orthodox water tower" – **the highest building in the city at that time** – was demolished as early as 1922, the main body of the Cathedral was eventually removed in 1926.

⁸ "After the January Uprising, Russia decided to rule the unbridled Poland using force. The near-Vistula River land has been subject to a planned Russification, in which the Orthodox Church played an important role. There was a plan to build 37 new temples with a special fund, each year supplied with 100,000 roubles. Orthodox churches were erected in each of the governorate cities. For their central locations, they were intended as signs of the sovereign. In 1912, the St. Alexander Nevsky Cathedral was consecrated (in the middle of the Warsaw Saxon Square), the construction of which was requested by the governor-general Iosif Hurko. (...) The governor's deed of erection proclaimed: "The Russian Cathedral announces to the world and to the troubled Poles that the Orthodox superpower was irrevocably established in western borderlands near the Vistula." /quote from: Marek Henzler, History of demolished Orthodox churches [EN]

Fig. 14. The St. Alexander Nevsky Cathedral in Saxon Square – the view from the Brühl Palace, around 1915 (postcard from the era). Source: available in the public domain

Ryc. 14. Sobór św. Aleksandra Newskiego na placu Saskim – widok od strony Pałacu Bruhla, stan ok.1915r (widokówka z epoki). Źródło: dostępne w domenie publicznej

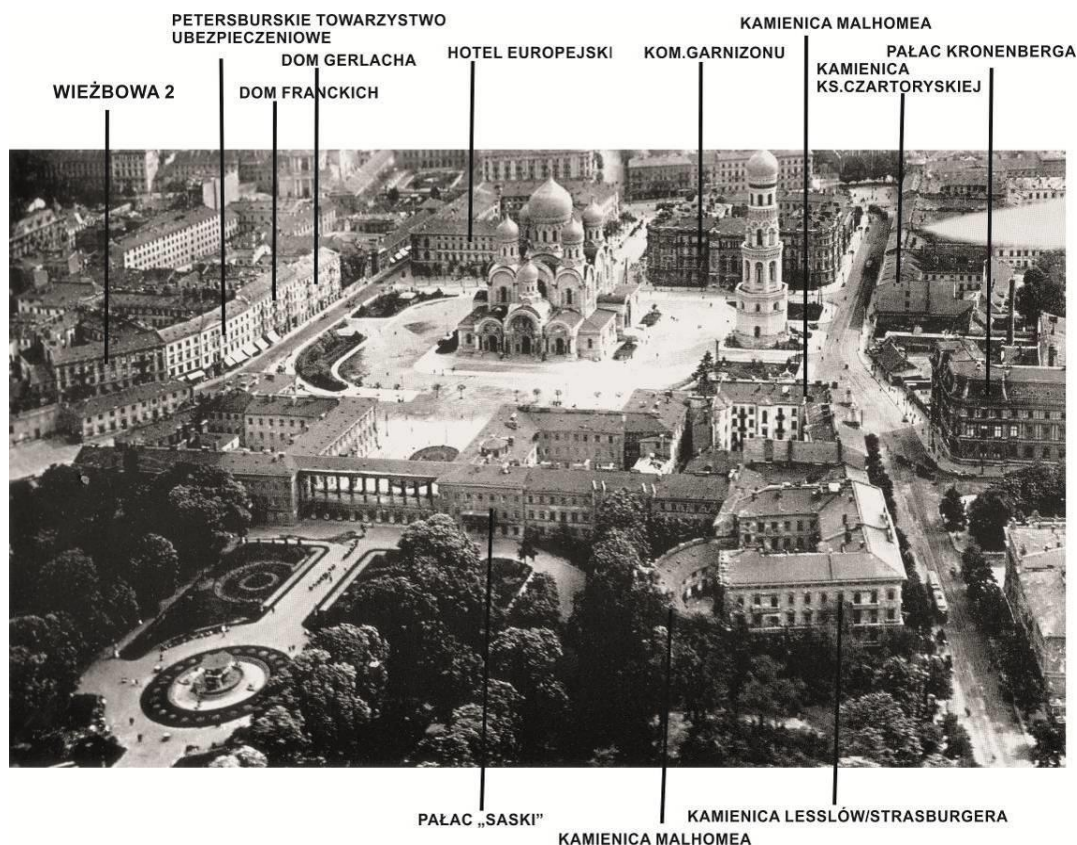

Fig. 15 a). Development of Saxon Square and its surroundings before the demolition of the Cathedral in 1924. Source: compilations and photomontages prepared by the author

Ryc. 15 a) Zagospodarowanie placu Saskiego i jego otoczenie przed zburzeniem soboru w 1924 r. Źródło: kompilacje i fotomontaże: opracowanie własne autora

Fig. 15 b) Piłsudski Square and the Saxon Palace in Warsaw. Review of the troops on May 3, 1929 at the site of the demolished St. Alexander Nevsky Cathedral. Source: available in the public domain

Ryc. 15 b) Plac Piłsudskiego i Pałac Saski w Warszawie. Przegląd wojsk 3 maja 1929 r. na miejscu zburzonego Soboru św. Aleksandra Newskiego. Źródło: dostępne w domenie publicznej

Fig. 16. Arcades of the Tomb of the Unknown Soldier, 1945. Source: available in the public domain

Ryc. 16. Arkady Grobu Nieznanego Żołnierza, stan z 1945 r. Źródło: dostępne w domenie publicznej

The passing time changed also the surroundings of the square, where, alongside government buildings, luxurious hotels and tenement-houses were built to mean prestige to their owners and tenants (Fig. 15).⁹

It was no coincidence that, directly after regaining independence in 1918, one of J. Piłsudski's decisions was to confirm that the General Staff of the Polish Army would be housed in the post-palace building, and the Minister of Foreign Affairs of Poland would have his office in the Brühl Palace.¹⁰

The square in that form and the palace integrally connected with the square. Having been "freed" from the symbol of the tsarist autocracy, the palace survived until the outbreak of World War II, then it was destroyed in December 1944 (Fig.16-18).

1938r

1945r

Fig. 17.a-b. Saxon Square with surrounding buildings: a) before 1939 and b) after the end of World War II. Source: compilations and photomontages prepared by the author

Ryc. 17.a-b. Plac Saski z otaczającą go zabudową: a) przed 1939 rokiem i b) po zakończeniu II wojny światowej. Źródło: kompilacje i fotomontaże: opracowanie własne autora

⁹ This was especially true about the most representative 'European' hotel in Warsaw, the construction of which started in 1855 and was continued in stages, occupying the entire premises between the square, the Krakowskie Przedmieście Street and the building of the Russian District Staff on the eastern borders of the square (the location of Saxon smithies after 1890).

¹⁰ On 25 October 1918, even before the declaration of Poland's independence, an enactment of the Regency Council of the Kingdom of Poland established the office of the Head of Staff of the Polish Armed Forces, which was taken by Gen. Tadeusz Rozwadowski. The Staff, temporarily housed in the Saxon Palace, was to organize the structures of the army, command and training systems and equipment.

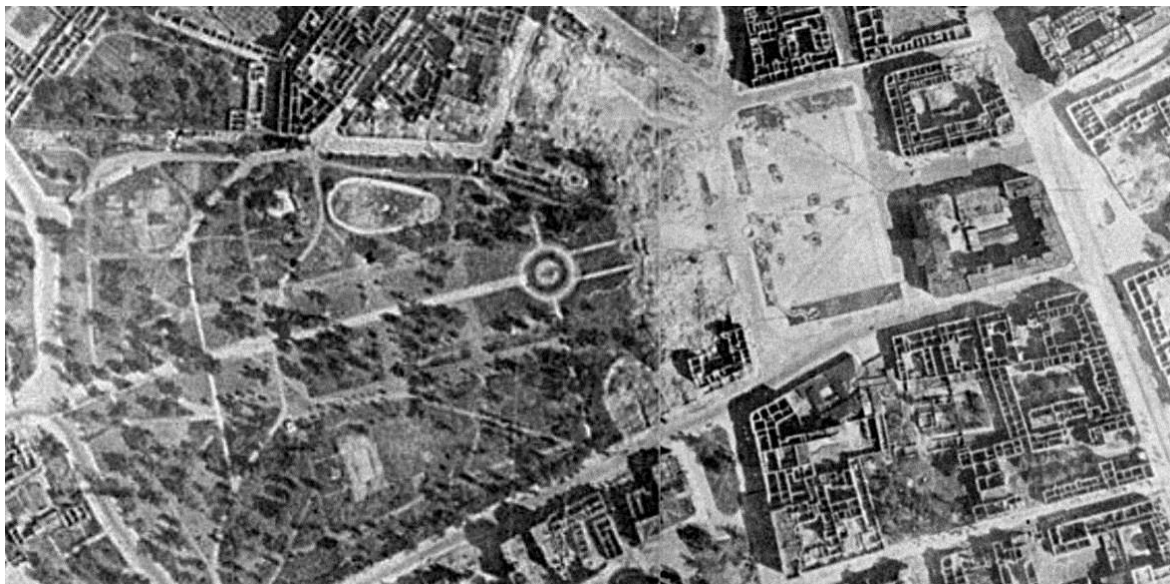

Fig. 18. Saxon Square and Saxon Garden in January 1945 (aerial photo). Source: available in the public domain.

Ryc. 18. Plac i ogród Saski w styczniu 1945r. (zdjęcie lotnicze). Źródło: dostępne w domenie publicznej

3. SAXON SQUARE IN WARSAW – A SPECIAL PLACE

By chance, the square was at a certain time a convenient location for a mansion of a moderately well-off nobleman on the site of a buried fortress moat. The square was made a representative space in front of a royal residence ONLY due to the lack of accommodation in the castle that needed renovation. The square was used as a camping site for tsarist troops in case of revolts by Warsaw locals. It was a convenient, empty space for a political manifestation of the “power” of invading authorities. Right after regaining independence in 1918, it became THE NATIONAL SQUARE — NOT BY THE WILL OR THANKS TO REFLECTIONS OF A PLANNER, but by a twist of fate, it was chosen as a place of the state-level patriotic ceremonies, a place sanctified by the Tomb of the Unknown Soldier and a monument to Prince Józef Poniatowski.^{11/12/}

Today’s Piłsudski Square is certainly a particular place, the second (after the garden) most important component of the so-called Saxon Axis, which was a never-completed arrangement and a would-be space of ideological defiance and national identification. The quoted above Danuta Kłosek-Kozłowska put it as follows:

“The history and the spatial expression of the square make up its unique national symbolism and special treatment by the inhabitants. In Warsaw, there is no similar space, in which such important elements of development were so often replaced, that is, built and demolished because of their symbolic and political meaning (Kłosek-Kozłowska D. 2017, p. 5=42).

***

It’s uncertain whether or not the construction of the “Saxon axis” was actually planned. Despite various skeptical views on the influence of the significance of the square on the shaping of the con-

¹¹ The monument to Prince Józef Poniatowski was unveiled at a ceremony on Saxon Square before the cathedral was demolished in 1923. The monument was set on a high pedestal just in front of the arcades of the palace, directly on its axis. Two years later, the Tomb of the Unknown Soldier was placed under the central arcades of the palace’s colonnade (in a French manner).”.

¹² Among the considered locations of the monument were the vicinity of the Citadel, the Legions’ Fort and the exit of the Poniatowski Bridge. Finally, Saxon Square was chosen because of the **plaque with the cross and the inscription “To the Unknown Soldier, Fallen for the Fatherland”**, already placed there **by the anonymous founder**. On 24 January 1925, at the request of the Minister of Military Affairs, Gen. Władysław Sikorski, the Council of Ministers resolved to build the Tomb of the Unknown Soldier to be situated in the arcades of the Saxon Palace.

temporary spatial structure of the city, numerous architectural contests may be the evidence for the particular role of the square. The contests were held both before and after World War II, and there was a dispute between supporters of the preserving of the “**open square**” (including keeping the existing vehicular traffic that separates the square from the Tomb of the Unknown Soldier) and of restoring the original “**closed square**”.

The size of the square and its SIGNIFICANCE for the functions for which it was, is or should have been intended, are linked to, but somewhat independent of the above-considered conditions (Fig. 19-20).

Fig. 19. View of the square: a) with the monument to “the 7 fallen...” (1841) and b) with Alexander Nevsky Cathedral and seventy meters high bell tower (1894-1912) Source: available in the public domain

Ryc. 19. Widok placu: a) z pomnikiem „7 poległych..”(1841r) i b) z soborem Aleksandra Newskiego i siedemdziesiąt metrów wysokości liczącą dzwonnica (1894–1912 r). Źródło: dostępne w domenie publicznej

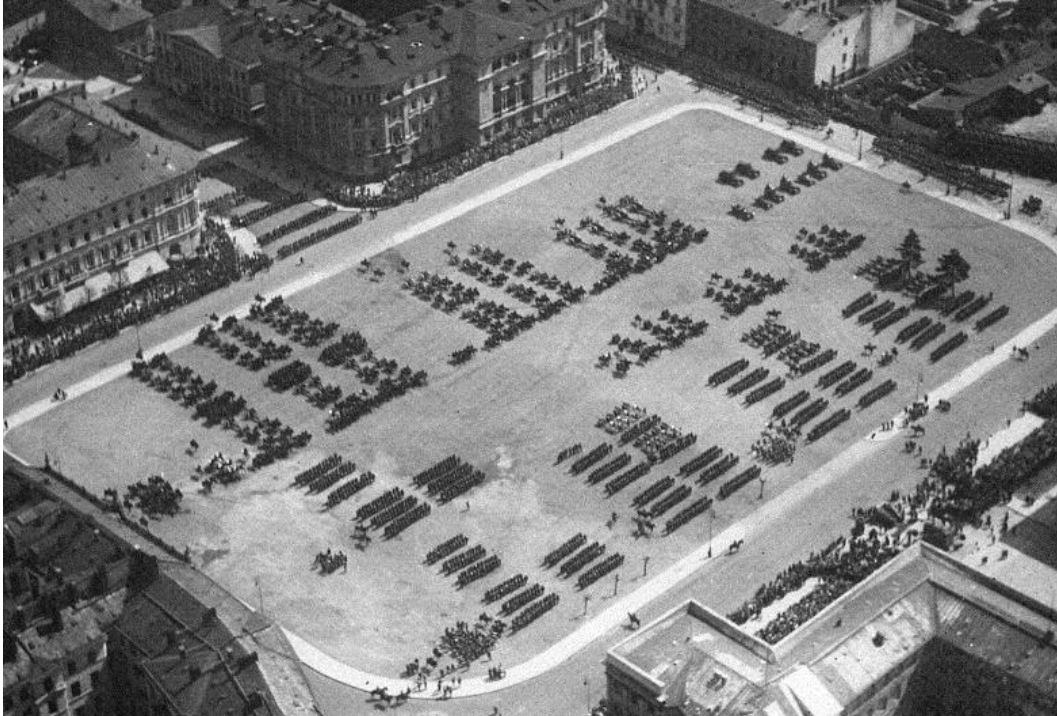

Fig. 20. Marshal J. Piłsudski Square: development of the square in 1927–39 and 2017¹³. Source: available in the public domain

Ryc. 20. Plac im. marszałka J. Piłsudskiego: stan zagospodarowania placu w latach 1927-39 i w roku 2017¹⁴. Źródło: dostępne w domenie publicznej

¹³ by comparing the picture of the square shown in Figs. 19ab and Figs. 20Ab, the viewer may become aware of the actual greatness of the square and the state of its development from the time of its formation in the Saxon era (which was not changed by the erection of the monument to “7 officers”) to contemporary times.

¹⁴ porównanie zarówno obrazu placu przedstawionego na ryc.19ab i na ryc.20ab znakomicie pozwala uświadomić oglądającemu rzeczywistą skalę placu i stanu jego zagospodarowania od czasu jego uformowania w okresie saskim (którego postawienie pomnika „7 oficerów nie zmieniło”) aż po czasy współczesne

There are also more radical proposals, e.g. a tunnel for traffic along or across the square, or another tunnel for vehicle traffic under the Saxon Garden and square towards the new bridge crossing the Vistula, or even the removal of the Saxon Garden and its uniform arrangement to be followed by relocating the Tomb of the Unknown Soldier and changing its form.

This radicalism was particularly noticeable in the competition projects of 1935 and was probably at that time connected (as it seemed) with the decision to build a new government district in Mokotów Fields (Pole Mokotowskie). The radicalism was intended to marginalize the political significance of the place and the very function of the square, including 'desacralizing' it (Fig. 21, 22).

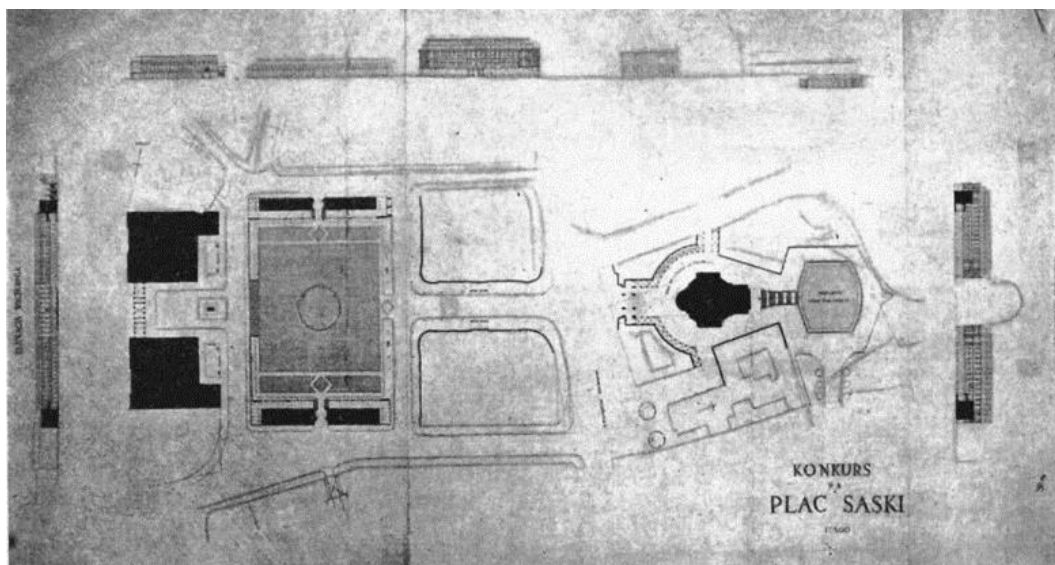

Fig. 21. The first prize in the 1926 competition for the design of Saxon Square as the “monument to the Fighters for the Independence of the Fatherland” by Antoni Jawornicki and Karol Sachse with the proposed bipolar composition: The Tomb of the Unknown Soldier — **Temple of Divine Providence** (plan with a view of Saxon Square and a fragment of the development plan for the western part of the square). Source: available in the public domain.

Ryc. 21. Nagroda I w konkursie z 1926r na opracowanie placu Saskiego jako „pomnika Bojownikom o niepodległość Ojczyzny” autorstwa Antoniego Jawornickiego i Karola Sachse z propozycją dwubiegunowej kompozycji: Grób Nieznanego Żołnierza – Świątynia Opatrzności Bożej (plan z widokiem na plac Saski z fragmentem planu zagospodarowania zachodniej części placu). Źródło: dostępne w domenie publicznej

The importance of the square became again relevant after the construction of PKiN when the pre-1939 role of Saxon Square was to be taken over by the Parade Square (Plac Defilad), although the very location of the Tomb of the Unknown Soldier after World War II was never questioned by the communist authorities.

However, regardless of the ideological motives of the previous designers of the square, the problem of its ARRANGEMENT was and still is an open arena of the struggle between architects, not only in official competitions. The problem remains a field of some harsh political debates.

Irrespective of the actual artistic values, none of the previous proposals has been led to an implementation. The square itself, as a special place, seems to be still NON-DEFINABLE.

Hence, in the contest of 1926 and in the subsequent ones of 1934, 1947, 1951, 1964 and 1972, the square's “monumental” nature was highlighted by the judges. Evaluating the award-winning works, they indicated the obvious SYMBOLISM, most articulated in the first words of the terms of the 1926 contest: *the creation of a national pantheon, a place of national memory and a monument to all*

those who gave their lives for and in defense of the independence of the FATHERLAND in any time and place.¹⁵

After all, no space (no square) of the city is not and cannot be a space isolated from the ENTIRE vicinity, so it is no wonder that the pantheon in the EMPTINESS of the open SQUARE has still not been created in a way obvious to everyone. PAWEŁ WĘDZIAGOLSKI saw the essence of this problem most clearly (but he did not manage to solve it himself) and commented on the effects of the competition first organized in free Poland:

“The present layout of Saxon Square is, except for the first-class building of the Warsaw Europejski Hotel, is a desolated area, surrounded by architecturally worthless buildings. These include the so-called Palace of Staff. (...) If the main goal is to make this place a “Polish Acropolis or Capitolium”, then: “It is natural, when judging the designs, to verify if they implement the ideological aspect of the task, and which architectural symbols or artistic symbols helped carry out this implementation, while taking into account all utilitarian conditions (Architecture and Construction [EN] issue 3, 1927).

Fig. 22. The Saxon Axis as an element of the regulatory plan for the center of Warsaw – competition of 1934, the first prize: Kazimierz Tołoczek and Jan Kukulski: the design provided for an extension of the arrangement. The Saxon establishment was to cross the Vistula River, so that an overpass, a bridge along Karowa Street and a tunnel under the Saxon Garden could connect the Praga quarter with the Iron Gate Square.) According to „Architecture and Construction”[EN], XI, 1935, issues 3-4.). Source: available in the public domain

Ryc. 22. Oś Saska jako element planu regulacyjnego śródmieścia Warszawy – konkurs z 1934 r., nagroda I: Kazimierz Tołoczek i Jan Kukulski: projekt przewidywał przedłużenie kompozycji założenia saskiego w kierunku za Wisłę, aby wiaduktem i mostem w linii ul. Karowej oraz tunelem pod Ogrodem Saskim połączyć Pragę z placem Żelaznej Bramy.) Wg „Architektura i Budownictwo”, XI, 1935, nr 3-4). Źródło: dostępne w domenie publicznej

***

In the first post-war competition for the design of the development of the Square and its surroundings, only invited architects took part, including Prof. B. Pniewski and Prof. R. Gutt, all known before the war.

What obviously influenced their design proposals was the ABSENCE of the main element, namely, the building of the Palace, which until 1944 was the “enclosing shell” (the MAIN SIDE FLAT). The

¹⁵ The Committee for the erection of the monument to **the Fighters for the Independence of the Fatherland** in Saxon Square with the Association for the Care of the Monuments of the Past announces the competition for the design of Saxon Square under the following conditions: Saxon Square, as the heart of 18th-century Warsaw, should once again become a central point of modern Warsaw. Therefore, following the initiative of the then President of the Republic of Poland, in 1925, the entire square was intended to be a place of homage paid by today’s generations in commemoration of the “Fighters for the Independence of the Fatherland.” /.../ (quote from “Architecture and Construction”[EN] issue 3 /1927)

miraculously preserved relic of the colonnade surrounding the Tomb of the Unknown Soldier AND THE TOMB SLAB became the ONLY SIGNS of the Palace.^{16/}

Two out of seven submitted works, projects by Pniewski and Gutt, were distinguished in the competition. Gutt's design mainly focused on the value of the garden itself, treating the square almost as an "empty space" while Pniewski's design, made mannerist by the modern classicism, presented the concept of lowering the surface by several steps to emphasize the monument. The latter, the Tomb of the Unknown Soldier would be surrounded on both sides by arcades supported by an Ionian colonnade, set on the inverted "V" facing the main avenue of the park, intended to close the space visually from the side of the square. (Architecture" issues 8-9 1948 p. 1 and 4)

Like in the design drawn up before the war, the eastern side of the square is formed by the planned reconstruction of the BUILDINGS of the "Europejski" Hotel, the former Military Courts and the City Headquarters. The northern and southern sides are narrow pavilion buildings, not higher than two stories, somehow linking the place to the 19th-century pens. Despite undertaking some initial works in 1948, the project was eventually abandoned after several modifications (Fig. 23).

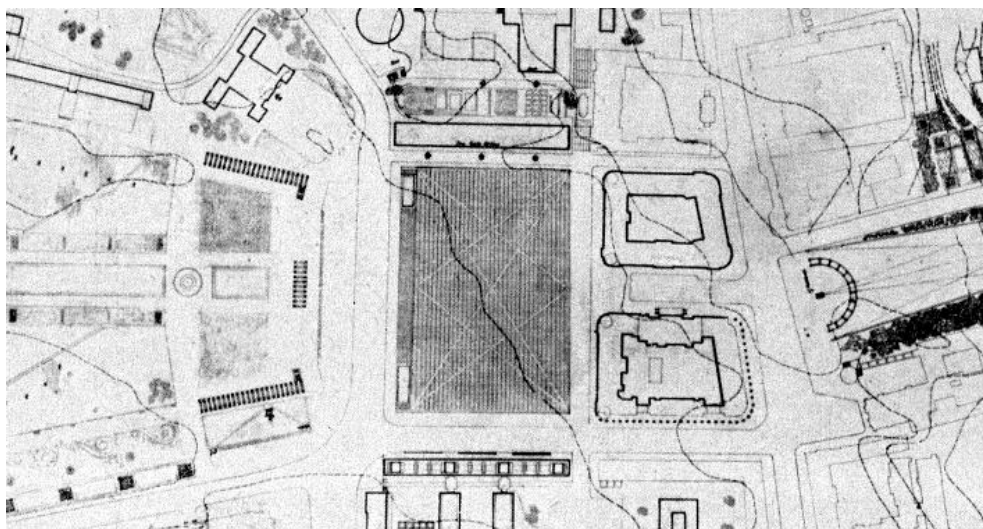

Fig. 23 The design by Pniewski, awarded in the first post-war contest (1947) for the development of Victory Square (former Saxon Square). Source: available in the public domain

Ryc. 23 Nagrodzony w pierwszym powojennym konkursie na zagospodarowania placu Zwycięstwa (d. placu Saskiego) projekt autorstwa B. Pniewskiego (konkurs 1947 r.). Źródło: dostępne w domenie publicznej

In 1950, a team of architects directed by Prof. Piotr Biegański proposed their own square development design, which directly continued the square's historical arrangement and the reconstruction of the Saxon Palace in its pre-war form. Another closed contest in 1954 concerned the reconstruction of the Grand Theatre and its surroundings, but the specification read as follows: "*it was also acceptable to prepare a concept sketch of the development of Victory Square.*" The first prize also this time went to Prof. Bohdan Pniewski for his design. Also this vision as designed by Prof. Pniewski of completely clearing Victory Square of any buildings has not been realized.^{17/}

^{16/} The first post-war competition, announced in 1947 with the Association of Polish Architects, ordered by the Polish Army (according to the "Architecture" monthly) envisaged what the so-called Saxon Axis will be in the new town-planning implementation of post-war Warsaw. Over the section from the Saxon Garden to the Square of Victory (the then name of the Saxon Square), the Saxon Axis was intended "to be an area free of heavy traffic, which would be conveyed by the newly built W-Z route and the extended Marszałkowska Street."

^{17/} For a detailed description of both contests see: J. Zieliński: "Socialist realism in Warsaw.[EN]Urban Planning and Architecture [EN](1949–1956)", issued by the HEREDITAS foundation, Warsaw 2009, pp. 98-102.

With Parade Square existing at the feet of PKiN, the then communist government changed their understanding of the role of Saxon Square, which should be given some other important meaning at that time.

The answer to the problem was to be found through an all-Poland contest announced in 1964.

The main task for the contest participants was to design in the location of the former Saxon Palace a "Museum of Revolutionary and Liberation Fights" in THE THEN form. It was obvious that changing the function of the main component of the square must also result in changing its form. But in this case, too, the design selected for implementation ended up as a piece of paper, even though the work was authored by famous Warsaw architects, Jerzy Czyż, Jan Furman, Jan Józefowicz and Andrzej Skopiński.

The 1966 contest, won by a team of architects: *Dzierżawski, Pawelski, Rzepka and Świergocka-Kaim* also remained an architectural illusion.^{18/}

The sixth post-war design contest (1972) for the square was won by the architects, Gniewiewski and Kosecki, whose award-winning design of a museum "*proposed to reconstruct the pre-war colonnade of the Saxon Palace to connect the two wings of the Museum of Revolutionary and Liberation Fights, in the classicist convention*" (Nitichoruk M., 2018) ^{19/}

Another contest in 1988, to which only three teams were invited, was to prepare a concept for the development of the square together with a representative "Congress Hotel" owned by the "Orbis" company. The contest was won by the team made up of Szczepanik-Dzikowski, Jagiełło and Miłobędzki (JEMS studio)²⁰ (Fig. 24).

In 1994 (as part of the so-called "contest of proposals"), another three studio designs for the development of Piłsudski Square were drawn up as ordered by the City Hall.

The first one was created by the "Zamek" Historic Monuments Preservation Studio under the direction of architect Marta Pinkiewicz-Wozniakowska. The design presented two solution assumptions: (1) restoring historical values and representative character of the square, (2) obtaining the original size and geometry. As a result, the design was to reconstruct the Saxon Palace and Brühl Palace in their forms from 1939, at the same time closing the square from the north and south with low pavilions located in the footprint of the former pens (Fig. 25).

The second design by JEMS studio presented an "alternative" solution, a proposal to create an ARCHITECTONICALLY WORTHLESS new building "in a form adequate to the times, in which it is to be built". The facility was planned in THE LOCATION of the Saxon Palace in its pre-war shape.

In the design description, they called for "*treating all spatial guidelines given by the city as a message of intentions and not as strict, absolutely necessary conditions to be met*". The square itself is defined by a row of trees planted on the footprint of Saxon pens in a much more modest form than in the 1988 proposal (Fig. 26).

¹⁸ "In 1967 the design contest was finalized for the building of the Museum of Revolutionary Fights and Liberation, which was to be erected on the site of the so-called Saxon Palace. According to the bold award-winning concept, the Tomb of the Unknown Soldier was to be located under an enormous, long, windowless cuboid monolith standing on columns. The museum rooms would only be illuminated from above, through skylights fitted with blinds. The authors of this extremely impressive design were architects: Andrzej Dzierżawski, Zbigniew Pawelski, Wiesław Rzepka, Halina Świergocka-Kaim" (Trybuś J. 2010)

¹⁹ In fact, this contest was only an excuse for preparing and issuing guidelines for the location of Lux Inter-Continental hotel on Victory Square. Eventually, the "Victoria Hotel" completed in 1976 was based on the "working design for Victory Square" drawn up by Z. Stępiński and his team. The design also provided for the location of a second hotel on the northern side of the square (according to "Landscape of Warsaw [EN]" Issue 10/1994, p.VI)

²⁰ "Piłsudski Square has a big difference in ground levels. There is a 1.5-2 meter difference in elevation between the European Hotel and the Tomb of the Unknown Soldier. Our idea was to eliminate the difference. This would make the garden and the Tomb stand on a kind of platform, like a bastion. A similar relationship exists, e.g. in Paris between Concorde Square and Tuileries Gardens. The difference in elevation would make it possible to create an additional floor, which could serve cultural and museum purposes, and at the same time **not to rebuild** the tenement houses of the Russian merchant Skvortsov, which are devoid of any significant architectural value, wrongly called the Saxon Palace." (from M. Miłobędzki's address on the occasion of the 30th anniversary of the Warsaw-based JEMS studio in 2019).

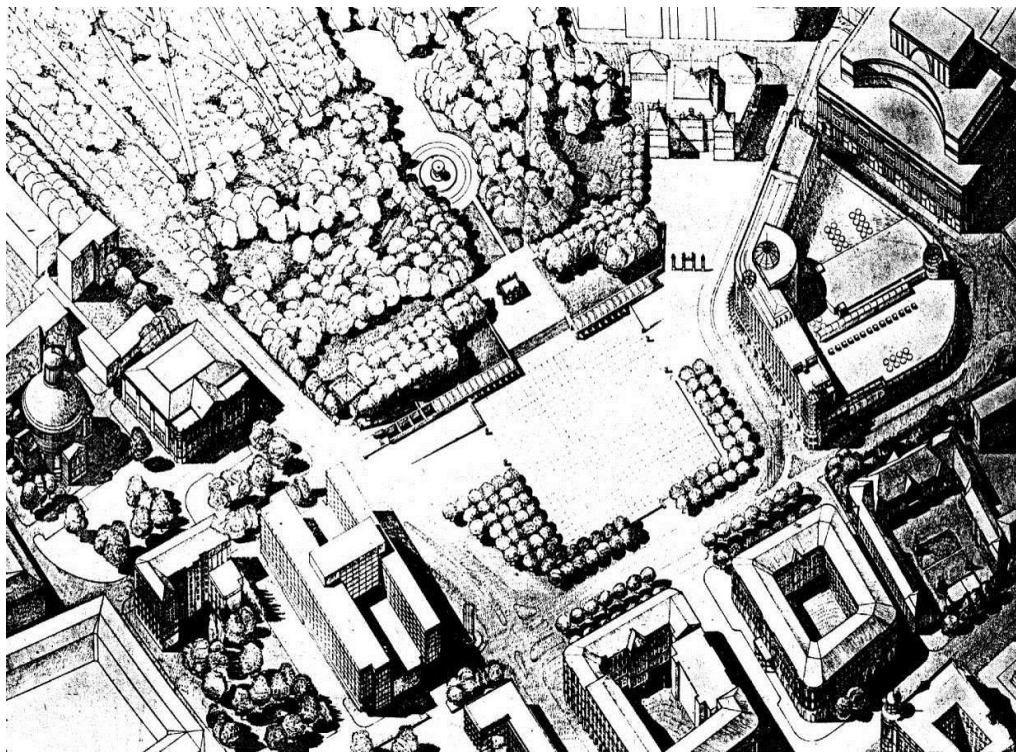

Fig. 24. Miłobędzki (JEMS): First prize in the closed contest for the design of a congress hotel at Victory Square in Warsaw (1988). Source: available in the public domain

Ryc. 24. M.Miłobęcki (JEMS): I nagroda w konkursie zamkniętym na projekt hotelu kongresowego przy pl.Zwycięstwa w Warszawie (1988r). Źródło: dostępne w domenie publicznej

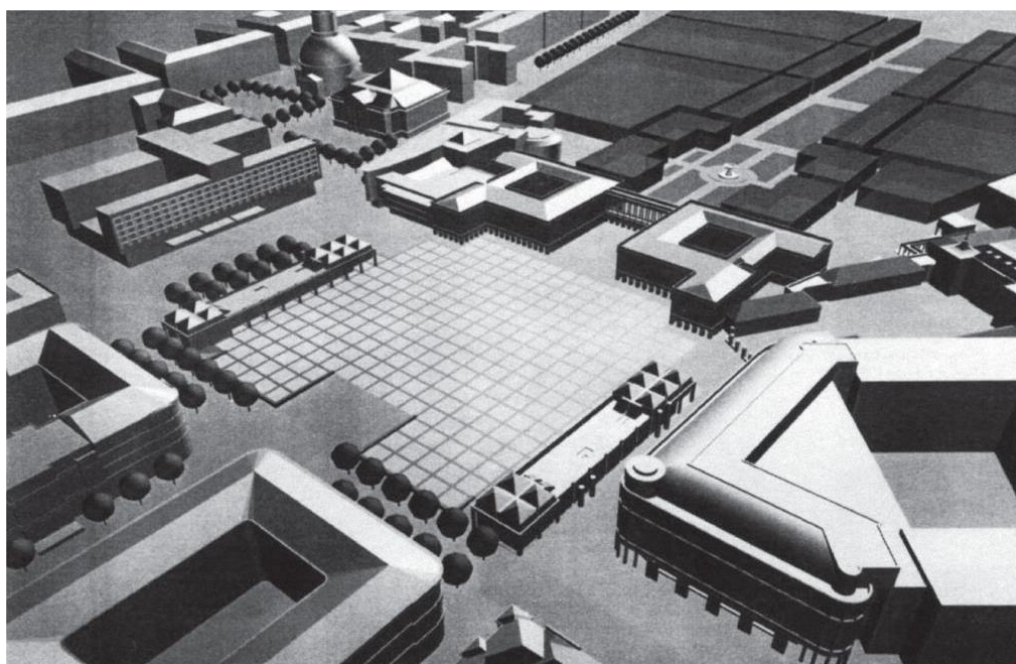

Fig. 25. Marta Pinkiewicz-Wozniakowska (with the team): studio's design for the development of J. Piłsudski Square, 1994. Source: available in the public domain

Ryc. 25. Marta Pinkiewicz-Wozniakowska (z zespołem): projekt studialny zagospodarowania Pl. J. Piłsudskiego, 1994r. Źródło: dostępne w domenie publicznej

The third design by the “Dom Borowski Architekter AB” studio proposed a kind of compromise between the commercial style and respect for the place’s tradition, which was to be reflected by a representative city square measuring 80x80 m. All its sides were to be surrounded by high buildings with a wide range of services, with a new formal expression, but similar to the footprint of the Saxon Palace and the Brühl Palace. The two-structure complex, which seemingly keeps in “pliers” the small arcades (compared to the development) of the Tomb of the Unknown Soldier in the existing state. The attached description also points out the need to maintain pluralism in the architecture in individual buildings to be erected in stages and with various architects and investors (Fig. 27).

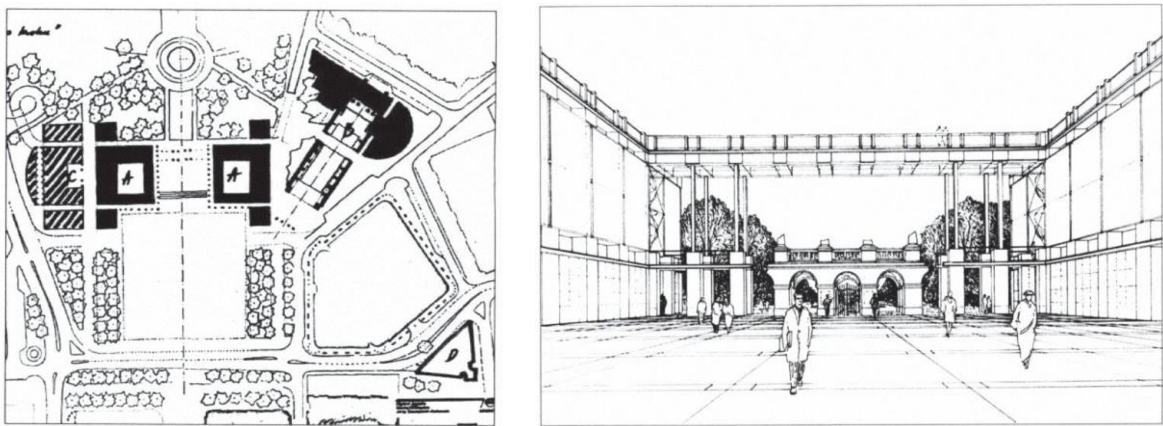

Fig. 26. JEMS Studio's design of the development of Piłsudski Square, 1994. Source: available in the public domain

Ryc. 26. Pracownia JEMS: projekt studialny zagospodarowania Pl. J. Piłsudskiego, 1994r. Źródło: dostępne w domenie publicznej

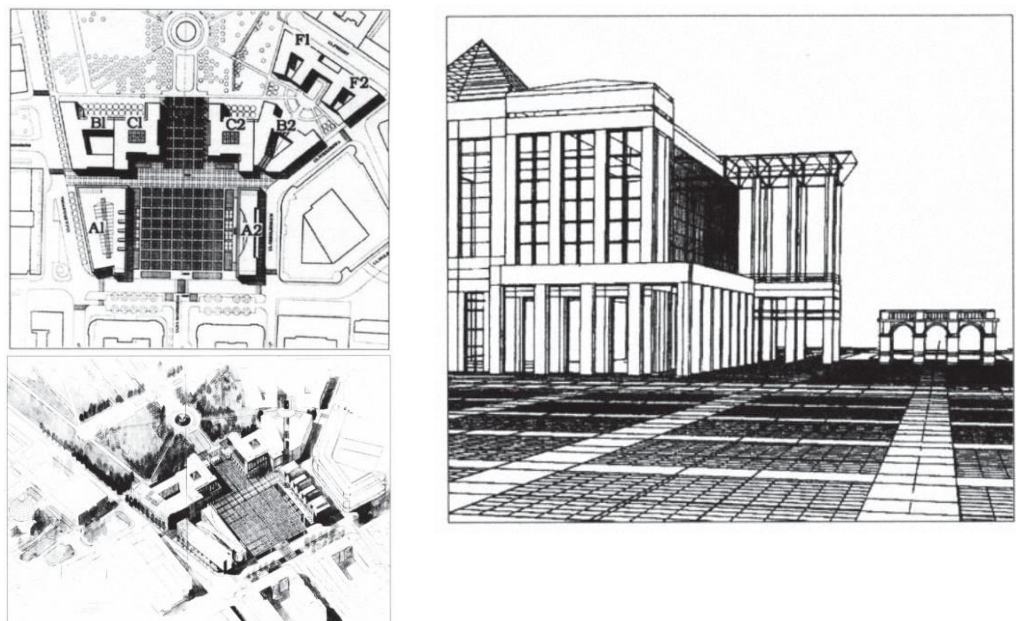

Fig. 27. Design for the development of Piłsudski Square, drawn up by “Dom Borowski Architekter AB” studio, 1994. Source: available in the public domain

Ryc. 27. Studio projektowe „Dom Borowski Architekter AB”: projekt studialny zagospodarowania Pl. J. Piłsudskiego, 1994r. Źródło: dostępne w domenie publicznej

Fig. 28. The design for the development of square and the reconstruction of the Saxon Palace and Brühl Palace to achieve the condition of 1939 (author: "Projekt" studio). Source: available in the public domain

Ryc. 28. Projekt zagospodarowania placu z odbudową pałacu saskiego i pałacu Bruhla wg. stanu z 1939r (autor: pracownia „Projekt”). Źródło: dostępne w domenie publicznej

The peculiar suspension expressed by “what to do next with the square” was ceased by the location decision for the construction of a luxury office building designed by Foster.²¹ This opened up the door to searching for new design “ideas” and practical actions. The square has also become again a FIELD OF A POLITICAL GAME in which the architects’ ambitions and personal thoughts have been subordinated to the “current needs”. A kind of “force of attraction” created new monuments to Marshal Piłsudski (1995), to President Kaczyński (2018), the Papal Cross (2009) and the Monument to the Victims of the Smolensk Tragedy (2018) to accompany the Tomb of the Unknown Soldier²² (Fig. 29).

By decision of the then President of Warsaw Lech Kaczyński in 2004, a contest was announced not for the square and its development but for “reconstruction of both the Saxon Palace and the Brühl Palace.” The winning design drawn up by the “Projekt” studio envisaged a faithful reconstruction of both palaces from 1939, at the same time providing for the complete elimination of vehicle traffic within the square. At the closing of the viewing axis from the end of Krakowskie Przedmieście, the designers also envisaged the monument to Pope John Paul II (Fig. 28).

The Square itself was the subject of the last competition. The church authorities organized it in 2008 with the consent of the local government of Warsaw. The aim was to design a cross/memorial signifying and commemorating the Mass celebrated here in 1979 by Pope John Paul II (K. Wojtyła).²³

The matter of the square was brought to an end with the Polish President’s declaration, solemnly announced and signed by President Andrzej Duda, on the restitution of the Saxon Palace in its shape from before 1939 and the only ELEMENTS permanently connected with the square remain buildings closing it in the east, the European Hotel and the former building of Military Courts²⁴ (Fig. 30, 31).

²¹ “Metropolitan” designed by the “Foster and Partners” studio is a modern 7-storey A+ class **office building**, offering 34,000 m² of office space. Located at Marshal J. Piłsudski Square, in one of the most exclusive quarters of the city, it was built between 1997 and 2003.

²² A “social activity” produced another monument, the one of “Gratitude to America”, which is a replica of the monument created by X. Dunikowski, existing in Warsaw until 1939.

²³ This cross (shaped similar to the missionary cross and the cross known from the Mass celebrated by John Paul II on the then Victory Square) was created by Marek Kuciński, Jerzy Mierzwiak and Natalia Wilczak. The cross was unveiled on the Square on the 30th anniversary of the papal mass in 2009 (Warszawa, 2008)

²⁴ The European Hotel building designed by Enrico Marconi was built in stages. Part of the building from the side of present Ossolińskich Street, Karaszewicza-Tokarzewskiego Street and Piłsudski Square was erected between 1855 and 1857. In the years 1857–1859, the part from the side of Ossolińskich Street and Krakowskie Przedmieście was created. Currently, the building is entered in the register of historical monuments. The block between the Square, Królewska Street, Krakowskie

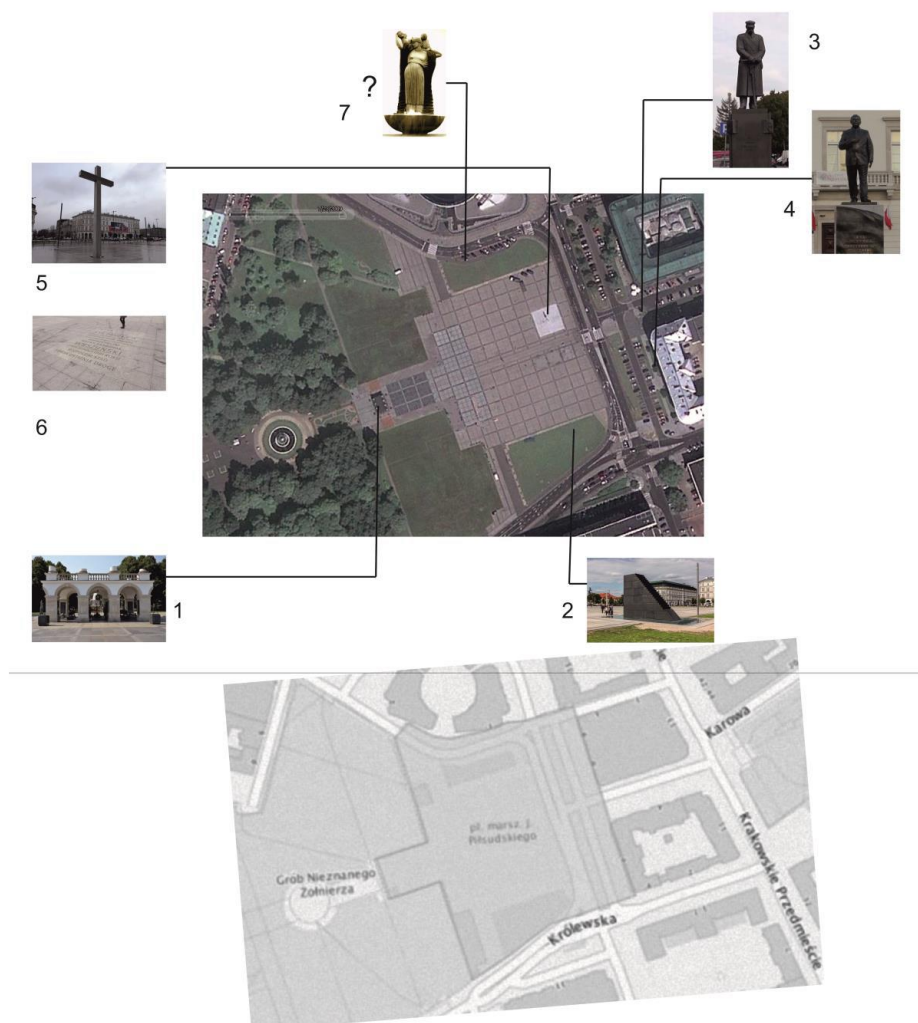

Fig. 29. Location of monuments within the administrative boundaries of Marshal Piłsudski Square (as of 2020)²⁵ 1. Tomb of the Unknown Soldier (1925). 2. Monument to the Victims of the Smolensk Disaster 2018. 3. Monument to Marshal Piłsudski 1995. 4. Monument to Polish President Lech Kaczyński 10-10-2018, 5. "Papal Cross", 2009; 6. Memorial plaques in the floor of the square, 1990. 7. Monument of Gratitude to America (location suggestion made by "Jan Karski Association"), 2019. Source: compilations and photomontages prepared by the author

Ryc. 29. Lokalizacja pomników w granicach administracyjnych pl. Marszałka Piłsudskiego (stan na 2020r)²⁶ 1. Grób Nieznanego Żołnierza (1925r), 2. Pomnik ofiar katastrofy smoleńskiej 2018r, 3. Pomnik Marszałka J. Piłsudskiego 1995.r. 4. pomnik Prezydenta RP Lecha Kaczyńskiego 10-XI-2018r., 5. "Krzyż Papieski"- 2009r., 6. Tablice pamiątkowe w posadzce placu 1990.r., 7. Pomnik Wdzięczności Ameryce (sugestia lokalizacji zgłoszona przez „Towarzystwo Jana Karskiego”) 2019r. Źródło: kompilacje i fotomontaże: opracowanie własne autora

Przedmieście and Tokarzewskiego Street was occupied by the so-called "Saxon Smithies" until the mid-19th century. In 1898, the building from the side of Saxon Square (demolished in 1896) was replaced with a building that later on housed Military Courts. Between 1897 and 1906, a building of City Headquarters was erected on the site of the pavilion, from the side of the European Hotel. Around 1933 in the location of the building on the side of Krakowskie Przedmieście and the building on the side of Królewska Street, "A house with no corners" was erected, entered in the register of monuments like the European Hotel.

²⁵ The Monument to Smolensk Disaster Victims 2010 is covered in black granite. The monument has a stepped shape that evokes associations with an airplane gangway. In front of it, there is a glass pane and a 3-metre-deep hole similar to the death pits in the Katyn forest. The hole will hold floodlights to illuminate the monument. The monument was designed by Jerzy Kalina. "Papal Cross" – commemorating the 30th anniversary of John Paul II's first pilgrimage to Poland.

²⁶ Pomnik Ofiar Katastrofy Smoleńskiej 2010 r - jest obłożony czarnym granitem. Monument ma schodkowy kształt budzący skojarzenia z trapez samolotu. Przed nim znajduje się szklana tafła i trzymetrowy wykop nawiązujący do dołów śmierci w lesie katyńskim. W wykopie znajdują się reflektory podświetlające pomnik. Autorem pomnika jest Jerzy Kalina. "Krzyż Papieski"- upamiętniający 30 rocznicę pierwszej pielgrzymki Jana Pawła II do Polski.

Fig. 30. Declaration by President of the Republic of Poland dated 11 November 2018 “on the restitution of the Saxon Palace” on the 100th anniversary of regaining independence. Source: compilations and photomontages prepared by the author
Ryc. 30. Dokument deklaracyjny Prezydenta RP z dnia 11 listopada 2018 roku „o restytucji Pałacu Saskiego” w rocznicę 100-lecia odzyskania niepodległości. Źródło: kompilacje i fotomontaże: opracowanie własne autora

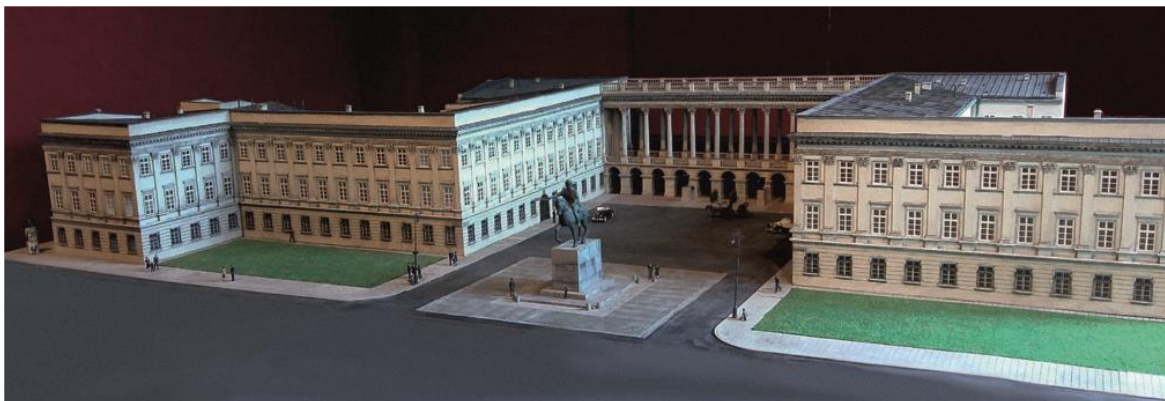

Fig. 31. A model of the Saxon Palace in the shape envisaged as restitution at Piłsudski Square. Source: available in the public domain

Ryc. 31. Makieta Pałacu Saskiego w kształcie przewidywanym do restytucji przy placu im. J. Piłsudskiego. Źródło: dostępne w domenie publicznej

4. SUMMARY

This article elaborates on selected “types” of arrangements (size and shape) and forms of the edging development of Saxon Square. The paper refers to previous contest works and individual authors’ proposals available to the public as investor offers and “*pro publico bono*” initiatives. These sources prove the continued validity of the question of what the Square STILL is and what it should become in the next century, next to the “Tomb of the Unknown Soldier”...²⁷

²⁷ At present, the square is the area of free pedestrian circulation and also a location of the public transport stop, a street for the traffic of public vehicles and a parking lot, while these functions are limited only temporarily. In fact, two monuments (the

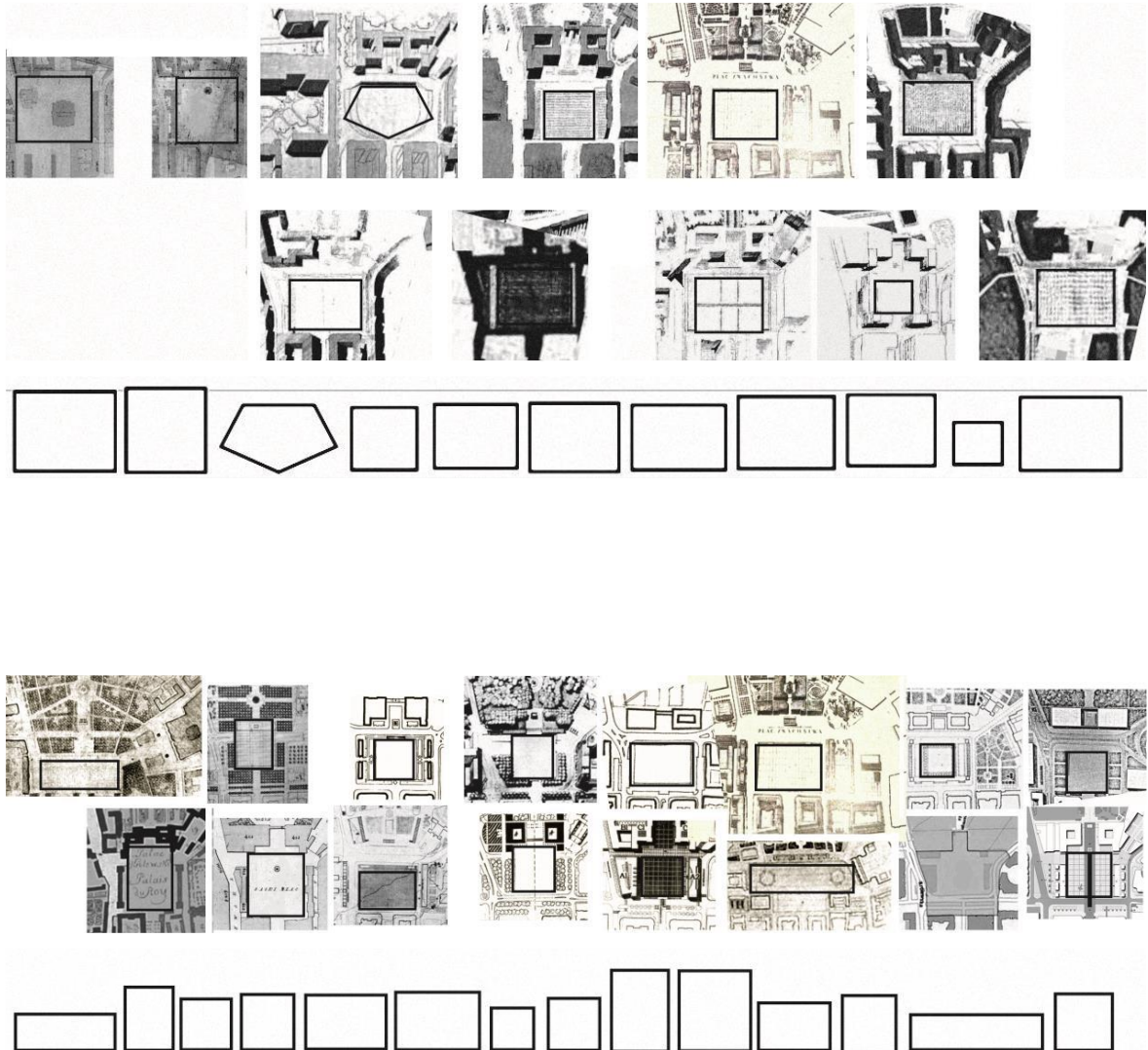

Fig. 32. Comparison of selected design from contests and proposals concerning the composition of Piłsudski Square (former Saxon Square) together with the peripheral development throughout the 20th and early 21st century. Source: compilations and photomontages prepared by the author

Ryc. 32. Porównanie wybranych projektów z konkursów i ofert dotyczących zakomponowania wraz z obreżną zabudową placu im. J. Piłsudskiego (d. placu Saskiego) w całym okresie XX i początku XXI wieku. Źródło: kompilacje i fotomontaże: opracowanie własne autora

Papal Cross and the Smolensk Monument) are located within the square borders. Despite this, since the demolition of the Orthodox Cathedral, the square does not have a main, dominant architectural feature (constructed landmark) that would subordinate the composition of the square. For that reason, it seems to be empty, its 'jewels' randomly scattered on its surface, their actual meaning not always readable. (cf. also: Obarska M. 2017)

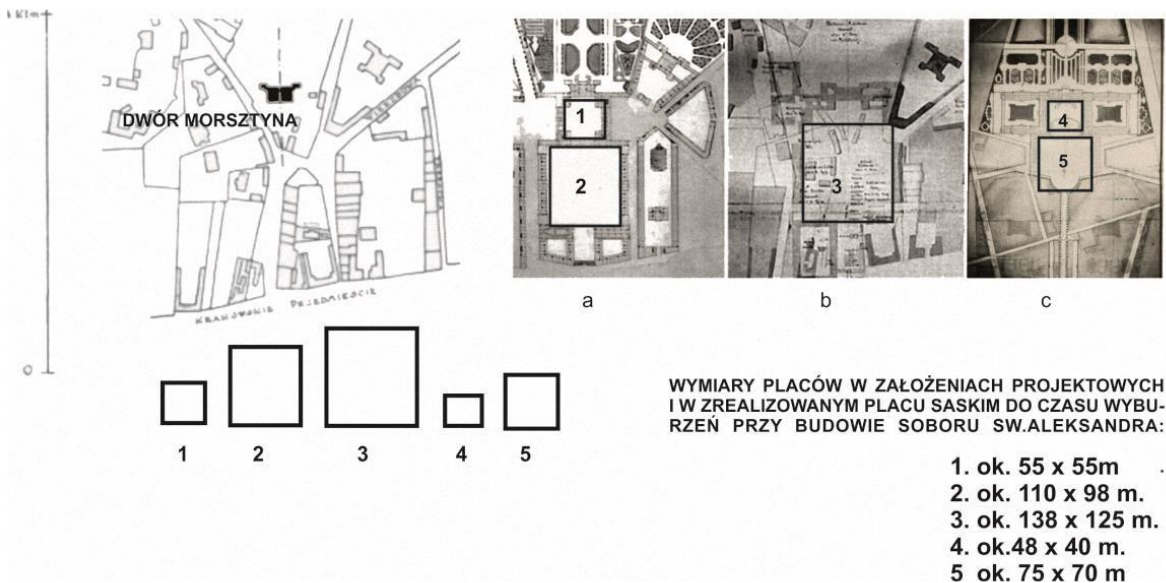

Fig. 33. Dimensions of Saxon Square in projects (1, 2, 4, 5) and its final completion (3) on plans from 1712–1727 Source: compilations and photomontages prepared by the author

Ryc. 33. Wymiary placu Saski w projektach (1,2,4,5) i w jego końcowej realizacji (3) na planach z 1712-1727 r. Źródło: kompilacje i fotomontaże: opracowanie własne autora

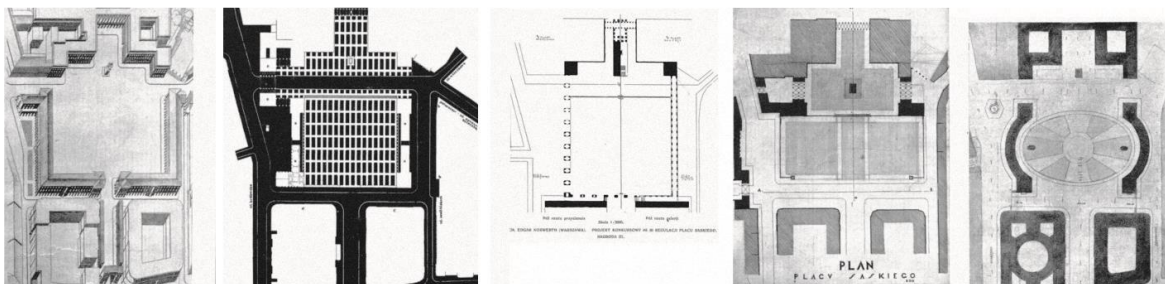

Fig. 34. Selected solutions for the layout of traffic and circulation system outside and inside the square in the 1927 contest. Source: compilations and photomontages prepared by the author

Ryc. 34 Wybrane przykłady rozwiązań układu komunikacyjnego poza i w obrębie placu w konkursie z 1927 r. Źródło: kompilacje i fotomontaże: opracowanie własne autora

As part of extensive research conducted in 2017 by Prof. Sławomir Gzel on the condition of Warsaw's squares, Marshal Piłsudski Square was designated as a square with a mixed function,²⁸ "its current boundaries being difficult to define unambiguously (except for the eastern end)."²⁹ At the same time, it was found that: "the **Tomb of the Unknown Soldier** (...), erected in 1925, perpetuates the identity of the monumental Piłsudski Square as the most important place of celebration of events of national importance (Litorowicz A., Wróbel M. 2017).

²⁸ "...at the weekend, it is a square for leisure, on weekdays, it is a square for transfer and parades. The dividing line is not so much a day of the week as a clear spatial division between the unofficial bus station (a transfer square) and the remaining free-time space in the square)." (Obarska M. 2017)

²⁹ Residents sometimes perceive the squares slightly differently than officials or historians do, defining their shape and boundaries differently. There is no problem with squares with the compact urban arrangement, with well-developed street frontages, such as the Old Town Square. However, squares around which some buildings have been destroyed or which border on green areas, such as Marshal Józef Piłsudski Square, cause some inconvenience. Where is its western boundary? A passer-by may consider the high trees of the Saxon garden as the urban-planning wall of the square. However, formally, the square ends nearer, as the lawns in the location of the former Saxon Palace are no longer part of the square, but have been included in the Saxon Garden././ (Pietrusiewicz M. 2017)

The main tab of “placewarszawy.pl” characterizes the former Saxon Square as follows: „A monumental, vast square of symbolic, historical and architectural values. The character of the place is emphasized by the floor, on which military parades march past during national ceremonies and tourists stroll every day. The space is well-maintained and most of the square boundaries are clear. There are no functions that could give the square a character other than that of commemoration and important national representative space” (Marshal Józef Piłsudski Square. 2017).

Once, it was a private palace courtyard, then a public city square. Since 2018, sectioned off from Warsaw's city land, it is a “national square”, which now serves as “agora”, “forum”, “weapon square” and “royal square”. This types, understood historically, include also religious signs and symbols. Hence, it seems not possible nowadays for the square to take over pure functionality and become a public square to be freely used by potential users (Fig. 35, 36).

Fig. 35. Monument to the Victims of the Smolensk Disaster. Source: available in the public domain
Ryc. 35. Pomnik ofiar katastrofy smoleńskiej. Źródło: dostępne w domenie publicznej

Fig 36. The plaques on the floor of the square. Source: available in the public domain
Ryc. 36. tablice w posadzce placu. Źródło: dostępne w domenie publicznej

There are attractive locations at or near the square for various commercial, public structures (hotels, office buildings, etc.), which is declared in the current planning studies. In spite of this, this square as a space, according to Christopher Alexander theory, being a place of CUMULATION of peculiar "SIGNS of memory", became in its entirety a religious space, bonding the previously separated space NEAR the Tomb of the Unknown Soldier with the Square into an inseparable whole.

As a great national temple "in the open air", it seems to inscribe in the subconscious of those architects who propose a transformation of the square area (perhaps only for the sake of connecting its landscape better with Krakowskie Przedmieście). The square would be lowered by 1.2–2.0 m relative to the foundation of the Tomb of the Unknown Soldier to form a basin so that the square would become a classical nave of this "invisible" cathedral, the main axis of which intersects the presbytery, that is, the tomb and the "ever-burning fire" (Fig. 23, 24, 37, 38).

Fig. 37. Lachert B., Szanajca E., Brukalski BiS: an excerpt for the contest design, which received the third prize in the 1935 contest – lowering the square. Source: available in the public domain

Ryc. 37. Lachert B., Szanajca E., Brukalscy BiS.: fragment opracowania z projektu konkursowego, który otrzymał III nagrodę w konkursie z 1935 r. - obniżenie placu. Źródło: dostępne w domenie publicznej

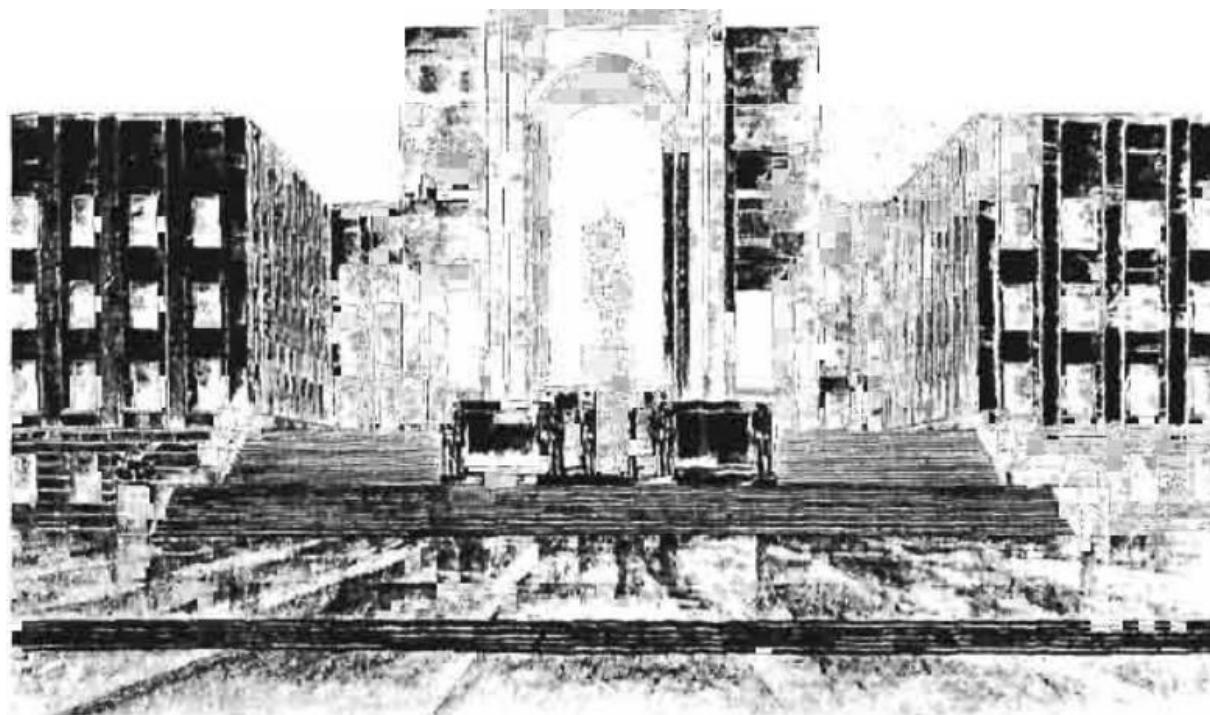

Fig. 38. Antoni Dygat: view from the square towards the Saxon Garden to the Arc of Triumph and the Tomb of the Unknown Soldier, the latter being the "altar of the fatherland". Source: available in the public domain

Ryc. 38. Antoni Dygat: widok z placu w kierunku Ogrodu Saskiego na Łuk tryumfalny z grobem Nieznanego Żołnierza - „ołtarzem ojczyzny”.(praca konkursowa na zag. placu z 1935 r.). Źródło: dostępne w domenie publicznej

The plaques, memorials, the Cross and the Monument to the Victims of the Smolensk Disaster have already been permanently connected with the square. If so, it does not seem possible for the square to return to the shape from the time before building the St. Alexander Nevsky Cathedral, for which a group of conservators and historians call. *Paweł Brylski* who researched during a three-year program into “Squares of Warsaw to be recovered 2017-2019” presents on the website of the Ministry of Culture and National Heritage the following view: **“Today’s square is closest to the 1972 architectural contest, which envisaged the reconstruction of the arrangement of the Saxon Palace with a colonnade, covering the back wall of the Grand Theatre by «creating a suitable urban interior – an adjoining space (‘piazzetta’)» and locating it on the southern side of the square, in the vicinity of the European Hotel designed by Enrico Marconi and the Orbis Hotel, provided that it will not be a skyscraper and that it will retain the proportions of the architectural complex.”** This view seems even more infeasible (Fig. 39, 40)³⁰ (Marshal Józef Piłsudski Square, 2017).

Fig. 39. a) The development status of the square from 2017 and b) one of the current proposals for a change being a direct continuation of the 1890 development. Source: available in the public domain

Ryc. 39. a) Stan zagospodarowania placu z 2017 roku i b) jedna z aktualnych propozycja zmiany nawiązująca wprost do jego formy zagospodarowania z 1890 roku. Źródło: dostępne w domenie publicznej

So far, it remains unambiguous how to understand the sense of the existence of the square and its real significance in the spatial structure of the 21st-century Warsaw. The solution to this urban-planning puzzle seems to be at our fingertips, given the fact that the square was entered into the register of monuments in 1968. Professor Bolesław Orłowski passes over the symptomatic attitude of Józef Piłsudski after whom the square was named. During the preparations for the next “war game” against Germany, Marshal was asked the following question. “What will happen if Poland has to wage war against two enemies, both “G” and “R” at the same time?” Piłsudski is believed to answer that it will be the faith of Poles to die a heroic death on Saxon Square in Warsaw with a sword in their hands.^{31/}

³⁰ Christopher Alexander, the author of *Pattern Language*, considered fountains, monuments, tree groups and other features placed at central points of historical squares **as an expression of instinctive perception of the world**, that is, mandalas. He treated central interior locations as “a powerful receptacle for dreams and images and for conjugations of the self.”/ Christopher Alexander, *Pattern Language. Cities – Buildings – Structure*[EN], Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2008, p. 617./acc. to: Monika Wróbel: “A square as a carrier of meanings [EN]” (Litorowicz A., Wróbel M. 2017)

³¹ / TVP1 – documentary on 17-02-2020, 23:15.

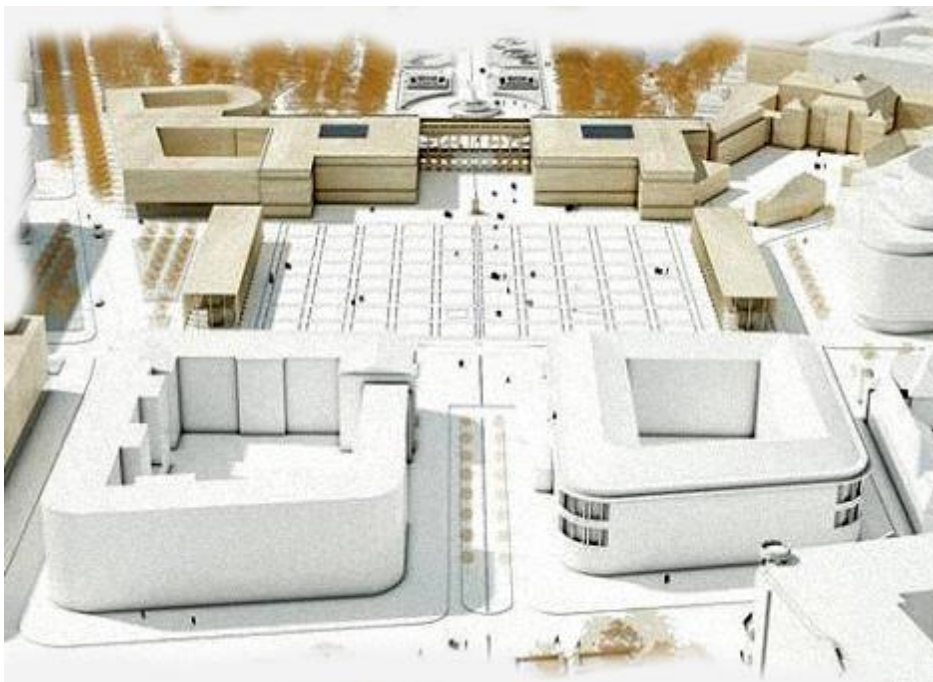

Fig.40. The proposed arrangement of the square and a park with the Arc of Triumph for the "Battle of Warsaw in 1920" in a THESIS DESIGN by M.Sc. Eng. Arch. Krzysztof Moskała drawn up under the direction of Prof. PhD hab. Eng. arch. Danuta Kłosek-Kozłowska and PhD eng. arch. Ewa Pachowska (First Prize granted by the Warsaw Branch of the Association of Polish Architects for the best thesis of 2017 and the prize for the best thesis in urban-planning design from the Association of Polish Urban Planners). Source: available in the public domain

Ryc.40. Propozycja kompozycji placu i parku z łukiem Triumfalnym „Bitwy Warszawskiej 1920r” - PROJEKT DYPLOMOWY mgr inż.arch. Krzysztofa Moskały wyk. Pod kierunkiem prof. Dr hab.inż.arch. Danuty Kłosek-Kozłowskiej i dr inż.arch. Ewy Pachowskiej (I nagrody Oddziału Warszawskiego Stowarzyszenia Architektów Polskich za najlepszy dyplom roku 2017 oraz nagrodę za najlepszy dyplom w kategorii projektowanie urbanistyczne Towarzystwa Urbanistów Polskich). Źródło: dostępne w domenie publicznej

TRZY PLACE GŁOSA DO HISTORII MIEJSCA. PLAC SASKI W WARSZAWIE

MOTTO:

*I. „Budowa miast jest sztuką, sztuką wielkich przestrzeni, od której pod względem piękna mamy prawo niemało wymagać. Stworzenie pięknego miasta jest stworzeniem pierwszorzędного dzieła sztuki; jest to zadanie, któremu sprostać mogą nie jednostki, lecz składać się na nie muszą z biegiem czasu całe pokolenia budowniczych artystów. Jednak nawet i ci nie podążają temu zagadnieniu, skoro nie współdziała z nimi **duch czasu** i poczucie piękna u mieszkańców.”*

E.Fassbender: "Zasady nowoczesnej nauki o budowie miast",
wyd. G. Gebethner i Spółka.,Kraków,1916r.,s.94.

II. „Za każdą formą przestrzenną kryją się aktorzy, którzy ją wytworzyli zgodnie ze swoimi interesami i ideologią.”

B. Jałowiecki: "Społeczne wytwarzanie przestrzeni".,
KiW,W-wa,1998r.,s.36.

1. WSTĘP

Autor na podstawie analizy historii powstania a następnie dokonanych przez kolejno następujące po sobie lata przekształceń tak w ich formie jak i strukturze zabudowy trzech „centralnych” placów miejskich z trzech wybranych w Polsce miast stara się przedstawić problem znaczenia szczególnej roli placu miejskiego jako przestrzeni interakcji społecznych o specyficznym charakterze. Ich szczególną cechą – zdaniem autora – wydaje się być wpisana w świadomość mieszkańców miasta „pamięć historyczna” miejsca z sumą wydarzeń, których waga zdaje się decydować o ich znaczeniu w skali całego miasta, współdecydując o jego specyficznej – także krajobrazowej- tożsamości.

Prowadzone badania obejmują historię powstania a następnie dokonywanych zmian w przestrzeni placu Saskiego w Warszawie, placu Litewskiego w Lublinie i placu Królewskiego w Szczecinie.

Z trzech przedstawionych historii formalnego i mentalnego podobieństwa „zdarzeń”, z których dwie dotyczą placu Saskiego w Warszawie i placu Litewskiego w Lublinie autor przeciwstawia trzecią: historię powstania a następnie zniszczenia i ponownej próby „odczytania” „KODU PRZESTRZENNEGO” jednego z głównych placów miejskich współczesnego Szczecina w kontekście zmian terytorialnych i ludnościowych, jakie w tym mieście nastąpiły po 1945 roku.

W konkluzji autor stwierdza, że o ewentualnym stopniu ‘przypadkowości’ o samym powstaniu i nadaniu (przypisaniu) jakiegokolwiek przestrzeni miejskiej szczególnej roli i znaczenie o randze SYMBOLU można mówić i pisać zarówno w przypadku - zachowujących swą ciągłość historyczną - placów w Warszawie i Lublinie jak i placu w Szczecinie jedynie abstrahując od jego usytuowania w całej strukturze przestrzennej miasta, której specyficzne walory krajobrazowe czynią z tych przestrzeni miejsca o szczególnej specyfice i walorze sytuacyjnym.

Jedną z istotnych przestrzeni poprzez ogląd, których identyfikujemy miasto są, poza jego ulicami, przestrzenie publiczne stanowiące albo główne węzły komunikacyjne albo ważne dla identyfikacji kulturowej jego mieszkańców place i reprezentacyjne promenady.

To głównie te przestrzenie stają się miejscami utrwalenia lokalnej historii stanowiąc swoistą formą manifestacji ich SYMBOLICZNYCH wartości.

Wpisane w świadomość mieszkańców, utwalone w przekazie ikonycznym wraz z charakterystyczną zabudową je okalającą oraz wypełniającymi ich wnętrza artefaktami stanowią „wizytówkę” miasta, świadcząc o jego prestiżu i oryginalności. Tracąc ową niepowtarzalną i nigdzie nie możliwą do istnienia lub odtworzenia „osobowość” tych miejsc miasto umiera. Staje się zbiorem przypadkowo ze sobą zestawionych budynków bez spajającej je IDEI.

W specyficznym krajobrazie miasta szczególna rola przypada „placom centralnym” – miejscom uznanym za jądro utwalonej (przez kolejno nawarstwiającego się wydarzenia i zgromadzone w jego obszarze SYMBOLI) tożsamości - czyniącej z niego powszechnie i bezdyskusyjnie akceptowane „serce miasta” – miejsce nieomal święte i przez przypisaną mu rolę szczególne. Tracąc „serce” miasto traci swą tożsamość a na nowo odbudowane nigdy nie stanowi tego czym było w przeszłości.

O jego NATURZE decyduje bowiem to co wyraża natura jego mieszkańców, ich wola i mniej lub bardziej uzewnętrznione cechy „osobowości”. CO JEDNOCZEŚNIE OKREŚLA TRWAŁOŚĆ PRZYNALEŻNOŚCI DO OKREŚLONEJ SPOŁECZNOŚCI Z JEJ CHARAKTERYSTYCZNYM ZBIOREM SYMBOLI OKREŚLAJĄCYM TOŻSAMOŚĆ WSPÓLNOTY: PAMIĘĆ MIEJSCA. Owa „pamięć” to swoiste sprzężenie zwrotne powstające pomiędzy tą przestrzenią i mieszkańcami tym silniejsze im bardziej stanowi wyraz poczucia kulturowej wspólnoty zapisanej w jego historii.

2. PLAC SASKI W WARSZAWIE - HISTORIA PRZEKSZTAŁCENÍ

Szczegółowo udokumentowana i wielokrotnie opisywana historia powstania Placu Saskiego i jego przekształceń jedynie zdaje się potwierdzać przypadkową by nie twierdzić, że „losową” historię jego istnienia i stopniowej zmiany znaczenia w strukturze XIX-to i XX-to wiecznego miasta. Od tego bowiem w istocie momentu można mówić i pisać, że Plac Saski stanowi jedną z charakterystycz-

nych przestrzeni miejskich ściśle wplecionej w istniejący układ urbanistyczny i w znacznej mierze też go warunkujący o czym wprost świadczą liczne organizowane nań konkursy architektoniczne dotyczące zarówno samej przestrzeni placu (i jego otoczenia) jak i ściśle z nim powiązanego Ogrodu Saskiego, tzw. „Osi Saskiej” i przeprawy mostowej przez Wisłę.³²

Niezależnie od oceny zmieniającego się w czasie jego kształtu, charakteru i funkcji otaczającej plac zabudowy - jego dziś nie podważane „szczególne znaczenie” i swoista ranga SYMBOLU nie miała by miejsca gdyby nie decyzja króla Augusta II o miejscu swego zamieszkania wówczas w otwartej poza-miejskiej przestrzeni umożliwiającej swobodne uformowanie tak samego budynku pałacu jak i jego otoczenia, zgodnie z duchem i modą ówczesnej epoki (Ryc. 2).

Wtórnymi wobec decyzji króla konsekwencjami było powstawanie obok lub w pobliżu kolejnych budowli rezydencyjnych krajowych notabli: polskich arystokratów a z nastaniem wieku XIX-tego bogatych przemysłowców i bankierów. Po krótkim okresie „zapomnienia” kolejne decyzje najpierw władz zaborczych a następnie (po 1918 r) władz odrodzonego państwa polskiego nadały temu placu ów szczególny charakter obecnością Papieża Jana Pawła II, który uświęcił to miejsce a zarazem i całą Polskę wprost skierowanym do Boga wezwaniem słowami: *Niech zstąpi Duch Twój i odnowi oblicze ziemi. Tej ziemi!*

Tym samym wpisany na stałe w „duchową świadomość Narodu” stał się ów plac ponownie „oczekiwany” przez wielu Polaków miejscem nie tylko znaczących dla całego państwa wydarzeń, ale i „oczywistym” miejscem trwałego materialnego ICH upamiętnienia.

Plac zwany od 1814 do 1927 roku „SASKIM”, a później kolejno: (nieoficjalnie) „Placem Bojowników o Niepodległość Ojczyzny” (1926-27), placem im. Marszałka J. Piłsudskiego (1928-1939 r.), Sächsischer Platz (wrzesień 1939 r.), Adolf Hitlerplatz (od 1 października 1940 do końca 1944 r.), ponownie placem Saskim (1945-1946) placem Zwycięstwa (od 1946 do 1989) i ponownie od roku 1990 placem im. Marszałka J. Piłsudskiego - zajmujący według jednych 135x160 m² a według innych 210 x 235 m² powierzchni - jest wręcz klasycznym wprost dziełem przypadku wpisany w urbanistyczny rozwój Warszawy -dziś będąc jej nadal placem CENTRALNYM; przez fakt istnienia przy nim Grobu Nieznanego Żołnierza wręcz miejscem JEDYNYM tak w odniesieniu do majestatu Państwa jak i narodowej tożsamości Polaków (Ryc. 3), (Nowoczesny Pałac Saski, 2019).

***

Wraz z wyborem Augusta II, elektora Saskiego, na króla Polski i jego koronacją jaka miała miejsce na Wawelu 15 września 1697 r powstał problem jego przeprowadzki z Drezna do Warszawy. Oczywistym było że Król zamieszka na Zamku lecz ze względu na jego ówczesny stan techniczny okazało się to w praktyce niemożliwym. Tak zrodził się w głowie doradców królewskich pomysł poszukania czegoś co po szybkiej adaptacji mogłoby stanowić dogodną dla króla tymczasową siedzibę do czasu ukończenia gruntownego remontu Zamku Królewskie (Zamek w czasach saskich, 2020).

Ich uwagę zwrócił zlokalizowany przy głównym trakcie komunikacyjnym prowadzącym z Krakowa do Warszawy dwór Morsztyna (Ryc. 4).

Szybko też przystąpiono do jego przebudowy – zgodnie z wzorem francuskim uzupełniając nowo zakupioną posiadłość obszernym założeniem parkowym. Tak ukształtowana przestrzeń stopniowo otaczana zabudowaniami szybko rozrastającego się miasta, będąc siedzibą królewskiego majestatu, zyskała nieoczekiwane rangę PRZESTRZENI REPREZENTACYJNEJ.

³² Współczesny „Plac Saski” uformowany został „na terenie dawnych włók starostwa warszawskiego przeciętych w poprzek starym traktem wiodącym z północy na południe - trasą obecnych ulic Wierzbowa - Mazowiecka. Trakt ten łączył się z drogą Czerską (Krakowskie Przedmieście) przez dawną ul. Ossolińską biegnącą środkiem obecnego placu. Przecięcie terenu przez wał z fosą w 1621 spowodowało przeprowadzenie drogi obwodowej poza wałem - dzisiejszej ul. Królewskiej. Na terenie obecnego placu utworzyło się rozdroże paru dróg. Pierwsza zabudowa drewnianych dworców datowała się od XVI w. Na samym rozdrożu wybudował dwór Tobiasz Morsztyn, łowczy, a jego sukcesor, poeta, Andrzej otrzymał w 1661 pozwolenie zasypiania części fosy i rozrzucenia wału pod budowę bardziej okazałego dworu (arch. Tylman z Gameren). W końcu XVII w. rozdroże zostało częściowo uregulowane, przybierając kształt trapezu.” /za: (Szwankowski E., 1963 r.)

Plac przed Pałacem przebudowany według projektu Karola Fryderyka Pöppelmana i Joachima Daniela Jaucha w latach 1720-1748 pozostawał zamkniętym dziedzińcem by od roku 1791 przekształcić się w plac publicznych parad i musztry wojskowej. Dla tych też celów rozbiorcy uległy okalające go dotąd zabudowania gospodarcze w miejsce których wybudowano parterowe koszary tworząc w ten sposób niejako ramy okalające główny korpus pałacu, nadając mu tym samym monumentalny wyraz stosownie do pełnionej funkcji miejsca zamieszkania rodziny królewskiej. (Ryc. 5-7)³³.

Podobnie rzecz miała się z ogrodem królewskim. Jak pisze Danuta Kłosek-Kozłowska: *„zachowany plan, wykonany po 1765 roku przez Jana Fryderyka Knobla pokazuje pełne rozplanowanie ogrodu według dyspozycji Poppelmana uzupełnione o nowo zaprojektowane boczne części./.../ Na osi głównej ogrodowej widać tzw. Żelazną Bramę, której projekt przypisuje się Poppelmannowi. Stanęła w roku 1733, jako monumentalne wyjście z królewskich ogrodów w kierunku zachodnim./.../ Brama z fosą znajdowała się również na osi głównej kompozycji od strony Krakowskiego Przedmieścia. Zlikwidowano ją w roku 1791, kiedy plac przed pałacem saskim stał się miejscem publicznych rewii wojskowych i musztry”* (Kłosek-Kozłowska D. 2017, s. 9).

Nie bez znaczenia dla roli jaką pełnił plac w czasach saskich pozostaje fakt, że już od maja 1727 roku (dwa lata od czasu wprowadzenia się do pałacu dworu królewskiego) ogród Saski stał się ogrodem publicznym – dostępnym dla wszystkich mieszkańców Warszawy z możliwością komunikacji także od Krakowskiego Przedmieścia przez główną sień pałacową. Ale gdy w roku 1797 pałac i posiadłości saskie stały się własnością rządu pruskiego pałac i ogród pozostawiony sam sobie, bez nadzoru i rzeczywistego gospodarza ulegał powolnej dewastacji.³⁴ O dalszych jego losach zdecydować już miały nowe -carskie władze Warszawy, które - w zmienionych już warunkach politycznych i gospodarczych - w ogłoszonym w 1837 roku warunkach publicznego przetargu na zbycie tego co jeszcze po dawnym pałacu pozostało zdecydowały o jego przeznaczeniu na typową kamienicę czynszową o wyższym nieco niż przeciętny standardzie użytkowym.

Zgodnie z tym - jak pisze Danuta Kłosek-Kozłowska: *W roku 1837 władze miasta ogłosiły konkurs na projekt przebudowy zniszczonego pałacu, w którym zapisano konieczność zapewnienia bezpośredniego połączenia placu z ogrodem poprzez wyburzenie części środkowej, bardzo już wówczas zniszczonej. Pierwsze piętro budynku przeznaczone być miało „na mieszkania dla porządniejszych rodzin lub restauracje pierwszego rzędu”, partery (zaś) – na sklepy.* (Kłosek-Kozłowska D. 2017, s. 9)

Wystawiony na licytację w 1839 roku stał się własnością rosyjskiego kupca Ignacego Skwarcowa, który przebudowę dawnego pałacu Saskiego zrealizował w oparciu o projekt Adam Idzkowskiego³⁵ (Ryc. 9).

Odtąd, zgodnie z warunkami przetargu, dwa bliźniacze korpusy nowego „klasycystycznego pałacu” rozdzielała monumentalna kolumnada w tyłu korynckim, przez którą otwierał się widok z placu na ogród -integrując przestrzeń po obu jej stronach, a sam ogród poddany gruntownym zabiegom renowacyjnym, przerobiony z barokowego na ogrody angielski, stał się pod koniec XIX wieku ulubionym miejscem spacerów warszawskiej elity - letnim salonem towarzyskim Warszawy i utrzymał tę funkcję do wybuchu II wojny światowej.³⁶

Jakkolwiek czasy rozbiorów i okres istnienia Królestwa Polskiego zmienił diametralnie tak samo znaczenie pałacu jak i jego roli, to paradoksalnie dawny plac musztry aż do roku 1918 pozostawał

³³ z kilku zachowanych w archiwum drezdeńskim opracowań projektowych ostatecznie wybrano pomysł rozbudowy istniejącego dworu z całkowitym wszakże przekształceniem jego otoczenia tak od strony Krakowskiego Przedmieścia jak i od zachodu gdzie, na tyłach pałacu założono ogród w stylu „francuskim” (Ryc. 5)

³⁴ Do 1797 r. pałac stanowił własność elektorów saskich, którzy zachowali dla siebie apartamenty w korpusie głównym gdy pozostałą część gmachu wynajmowano na biura rządowe i mieszkania prywatne.

³⁵ Pierwotnie podstawą przebudowy miał być wybrany przez Radę Miasta – lecz nie zatwierdzony ostatecznie przez ówczesnego namiestnika cara Iwana Paskiewicza - projekt autorstwa Henryka Marconiego Ostatecznie podstawą przebudowy stał się (dziś niezachowany) projekt autorstwa W. Richlera z wprowadzonymi przez A.Idzkowskiego (na życzenie Paskiewicza) zmianami. Powszechnie w literaturze tematu za autora przebudowy pałacu Saskiego uważa się A. Idzkowskiego.

³⁶ Tym samym: „wielka aleja ogrodu, w formie szerokiej, zielonej promenady połączyła dwa ważne warszawskie place: reprezentacyjny – plac Saski i handlowy – plac Żelaznej Bramy”... (D. Kłosek-Kozłowska, 2017)

głównym placem miasta również – a może przede wszystkim – o charakterze (znaczeniu) politycznym.³⁷

Pierwszym tego wyraźnym znakiem stała się decyzja władz carskich o lokalizacji w tym miejscu – w dziesiątą rocznicę wybuchu powstania listopadowego - pomnika upamiętniającego 7 polskich oficerów-lojalistów zabitych w nocy z 28 na 29 listopada 1830 roku przez zbuntowanych polskich podchorążych a następnie - już po kolejnym - powstaniu styczniowym - monumentalnej (jak wówczas twierdzono: jednej z najpiękniejszej w Cesarstwie Rosyjskim) cerkwi^{38 39} (Ryc.10-14).

Z upływem czasu zmieniało się też i otoczenie placu, przy którym powstały obok budynków rządowych luksusowe hotele i kamienice mieszkalne o prestiżowym dla ich właścicieli i lokatorów znaczeniu (Ryc. 15).⁴⁰

Nieprzypadkowo wprost po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku jedną z decyzji J. Piłsudskiego stało się zatwierdzenie lokalizacji w budynku po-pałacowym Sztabu Generalny Wojsk Polskich a opodal niego wybrania na miejsce urzędowania Ministra Spraw Zagranicznych RP – pałacu Bruhla.⁴¹

I w takiej formie plac i integralnie z placem związany pałac, „uwolnione” od symbolu carskiego samodzięzawia, przetrwały do momentu wybuchu II wojny światowej by zniknąć z powierzchni ziemi w grudniu 1944 roku (Ryc.16-18).

3. PLAC SASKI W WARSZAWIE – MIEJSCE SZCZEGÓLNE

Powstały z przypadku, dogodnej w czasie szansy lokalizacji domostwa średnio zamożnego szlachcica na miejscu zasypanej fosy fortecznej, przekształcony na reprezentacyjną przestrzeń przed rezydencją królewską (TYLKO z powodu braku miejsca do zamieszkania w wymagającym remontowanym zamku), stanowiący teren biwakowania wojsk carskich w przypadku lokalnych rewolt mieszkańców Warszawy, też dogodną (pustą) przestrzeń dla politycznej manifestacji „siły” zaborczej władzy jej symbolami...stał się wprost z chwilą odzyskania w 1918 roku niepodległości – NIE Z WOLI CZY PRZEMYŚLEŃ PLANISTY lecz z zrzędzenia losu – wybrany na miejsce głównych

³⁷ Trwale też z placem i jego wojskowym charakterze związała się funkcja pałacu, w którym to od 1816 roku aż do upadku powstania listopadowego mieścił się Sztab Generalny armii Królestwa Polskiego i od roku 1862 aż do końca rosyjskiego panowania w Warszawie (1915r): Dowództwo III Warszawskiego Okręgu Wojskowego. (DAWNY PAŁAC SASKI, 2020)

³⁸ 1. żeliwny obelisk Antonio Corazziego i Konstantego Hegla nazywany „pomnikiem zdrajców narodu”, wystawiony przez władze rosyjskie w 1841 r. w dziesiątą rocznicę wybuchu powstania listopadowego przeniesiono następnie w 1899 r. na plac Zielony (dzisiejszy plac Jana Henryka Dąbrowskiego). Upamiętniający siedmiu oficerów-lojalistów poległych w Noc Listopadową został ostatecznie rozebrany w 1917 r. po abdykacji cara Mikołaja II.,

2. sobór św. Aleksandra Newskiego wraz z 70-metrową dzwonnica od strony ul. Królewskiej, wzniesiony w latach 1894–1912 wg. projektu Leontija Benoisa, wypełnił swą ogromną bryłą nieomal całą przestrzeń placu eliminując (nieomal w całości) dotąd istniejące na północnym i południowym jego obrzeżu pawilony koszar saskich. Rozebrany tuż po odzyskaniu niepodległości i wojnie zwycięskiej roku 1920. Dzwonnica wys. 70 m, zwaną „wieżą ciśnięć prawosławia”, będącą wówczas najwyższym obiektem w mieście rozebrano już w roku 1922, główny korpus soboru – ostatecznie w roku 1926.

³⁹ „Po powstaniu styczniowym Rosja uznała, że swe panowanie w niepokornej Polsce oprzeć należy na sile. Kraj Nadwiślański poddano planowej rusyfikacji, w której ważną rolę przypadła Cerkwi. Zaplanowano budowę 37 nowych świątyń, tworząc specjalny fundusz zasilany co roku kwotą 100 tys. rubli. Wzniesiono sobory w każdym z gubernialnych miast. Stawiane w centralnych miejscach miały być widomą oznaką panującej władzy. W 1912 r. w Warszawie (na środku Placu Saskiego) wyświęcono sobór katedralny św. Aleksandra Newskiego, o którego budowę w 1884 r. wystąpił generał gubernator Josif Hurko, (...) A dokument erekcyjny generał gubernatora głosił, że: *Rosyjski sobór obwieszcza światu i niespokojnym Polakom, że na zachodnich priwisiłskich kresach nieodwołalnie utwierdziło się potężne prawosławne mocarstwo* Cyt. za: Marek Henzler Historia zburzonych cerkwi

⁴⁰ szczególnie dotyczy to wówczas najbardziej reprezentacyjnego dla Warszawy hotelu „Europejskiego” którego budowa rozpoczęta w roku 1855 kontynuowana była etapami zajmując całą posesję pomiędzy placem a Krakowskim przedmieściem oraz (po 1890 r. w miejscu tzw Kuzni Saskich) budynku rosyjskiego sztabu okręgowego zamykających granice placu od strony wschodniej.

⁴¹ 25 października 1918 r., jeszcze przed ogłoszeniem niepodległości Polski, rozporządzeniem Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego ustanowiony został urząd szefa Sztabu Wojsk Polskich, który objął gen. Tadeusz Rozwadowski. Sztab czasowo umieszczony w Pałacu Saskim miał - organizować struktury armii, systemy dowodzenia i szkolenia oraz wyposażenia.

patriotycznych uroczystości państwowych, miejscem uświęconym grobem nieznanego żołnierza i pomnikiem księcia Józefa poniatowskiego: PLACEM PAŃSTWOWYM.^{42 43}

Jest też niewątpliwie dzisiejszy plac Piłsudskiego miejscem szczególnym, drugim (obok ogrodu) najważniejszy element składowy nigdy do końca niezrealizowanej kompozycji tzw. Osi Saskiej – przestrzenią ideowych kontestacji i narodowej identyfikacji. Jak to ujęła już wyżej cytowana Danuta Kłosek-Kozłowska:

Dzieje i przestrzenny wyraz placu składają się na jego wyjątkową w skali kraju symbolikę i szczególne traktowanie przez mieszkańców. Nie ma Warszawa przestrzeni podobnej, w której tak często wymieniane byłyby istotne elementy zagospodarowania: budowane i burzone na przemian ze względu na ich symboliczną i polityczną wymowę (Kłosek-Kozłowska D. 2017, s. 5-42).

***

Mimo różnych sceptycznych poglądów odnoszących się do wpływu znaczenia placu na kształtowanie współczesnej struktury przestrzennej miasta z domniemaną lub rzeczywiście planowaną niegdyś do realizacji "osią saską" o jego szczególnej roli pośrednią świadczą mogą liczne, organizowane tak przed jak i po II wojnie światowej, konkursy architektoniczne, w których oś sporu wydaje się przebiegać pomiędzy zwolennikami zachowania jego aktualnej „otwartości” (wraz z zachowaniem istniejącej i odcinającej plac od Grobu Nieznanego Żołnierza komunikacji kołowej) lub przywróceniu jego pierwotnej „zamkniętości”.

Z oboma uwarunkowaniami, warunkiem niejako od nich niezależnym, wiąże się sama wielkość placu i jego ZNACZENIE w kontekście funkcji, dla których był, jest lub winien być przeznaczony (Ryc. 19, 20).

Nie brak w nich też i bardziej radykalnych propozycji z tunelową komunikacją wzdłuż lub w poprzek placu, przeprowadzenia komunikacji kołowej w tunelu pod ogrodem i placem Saskim w kierunku nowej przeprawy mostowej przez Wisłę lub wręcz likwidacji Ogrodu Saskiego, jako jednolitej kompozycyjnie przestrzeni wraz ze zmianą miejsca lokalizacji oraz formy Grobu Nieznanego Żołnierza.

Ten radykalizm dostrzegalny szczególnie w projektach konkursowych z 1935 roku – związany zapewne wówczas (jak się wydawało) z oczywistą decyzją o realizacji nowej dzielnicy rządowej na Polach Mokotowskich – miał prowadzić do marginalizacji tak znaczenia politycznego miejsca jak i samej funkcji placu wraz z jego *‘desakralizacją’*. (Ryc.21) (Ryc.22)

Pytanie o znaczenie placu ponownie stało się aktualnym, gdy po wybudowaniu PKiN rolę, jaką pełnił plac Saski przed 1939 rokiem miał przejąć plac Defilad, chociaż sama lokalizacja Grobu Nieznanego Żołnierza po II wojnie światowej nigdy nie była przez władze PRL kwestionowana.

Nie zmienia to wszakże faktu, że niezależnie od motywów ideowych jakimi kierowali się dotychczasowi jego projektanci problem jego KOMPOZYCJI był i nadal -pozostając polem ostrych czasami dyskusji politycznych - stanowi wciąż otwartą arenę zmagania architektów także poza oficjalnie organizowanymi konkursami.

Niezależnie od rzeczywistych wartości artystycznych każda z publikowanych dotychczas propozycji nie znalazła swego finalnego zakończenia. A sam plac, jako miejsce szczególne, wydaje się być – jak dotychczas – NIEDEFINIOWALNYM.

I tak zarówno w konkursie z 1926 roku jak i w kolejnych z 1934 oraz w latach 1947, 1951, 1964 i 1972 r. w ocenie prac nagrodzonych zwracano uwagę na jego „monumentalny” charakter i oczywistą (dla dokonujących oceny tych prac sędziów sądów konkursowych) SYMBOLIKĘ najwymow-

⁴² Pomnik księcia Józefa Poniatowskiego uroczystie odsłonięto na Placu Saskim jeszcze przed zburzeniem soboru w 1923 roku. Pomnik stanął na wysokim cokole tuż przed arkadami pałacu – wprost na jego osi. Dwa lata później pod środkowymi arkadami kolumnady pałacu (wzorem francuskiej tradycji) został umieszczony Grób Nieznanego Żołnierza”.

⁴³ Wśród rozważanych lokalizacji pomnika były m.in. okolice Cytadeli, Fort Legionów i wylot Mostu Poniatowskiego. Ostatecznie wybrano Plac Saski z uwagi na umieszczoną już tam przez anonimowego fundatora tablicę z krzyżem i napisem "Nieznanemu Żołnierzowi, poległemu za Ojczyznę". 24 stycznia 1925 r. na wniosek ministra spraw wojskowych gen. Władysława Sikorskiego Rada Ministrów uchwaliła budowę Grobu Nieznanego Żołnierza z jego lokalizacją w arkadach Pałacu Saskiego.

niej wyartykułowaną w pierwszych zdaniach warunków konkursowych z 1926 roku: *kreacji panteonu narodowego – miejsca narodowej pamięci i czci tym wszystkim którzy niezależnie od czasu i miejsca swego czynu oddali życie za i w obronie niepodległości OJCZYZNY.*^{44/}

Wszakże żadna przestrzeń (żaden plac) miasta nie jest i nie może być przestrzenią od jego CAŁOŚCI wyabstrahowaną nic przeto dziwnego że wykreowanie panteonu w PUSTCE otwartego PLACU nadal nie doczekało się rozwiązania oczywistego dla wszystkich. Najdobitniej istotę tego problemu postrzegł (lecz nie zdołał sam rozwiązać) i wyartykułował już w swoich uwagach do efektów jakie przyniósł pierwszy w wolnej Polsce organizowany konkurs – PAWEŁ WĘDZIAGOLSKI:

Plac Saski w obecnym swym układzie, za wyjątkiem pierwszorzędno jak dla Warszawy gmachu Hotelu Europejskiego, jest to pustkowie, okolone bezwartościowymi pod względem architektury budynkami. Do nich należy i t. zw. Pałac Sztabu.(...) Jeżeli celem głównym ma być stworzenie z tego miejsca „polskiego Akropolu lub Capitolium” to: naturalne więc będzie, przy rozważaniu prac stwierdzić przede wszystkim, o ile realizują one stronę ideologiczną zadania, oraz za pomocą jakich symboli architektonicznych lub w ogóle plastycznych realizacja ta została osiągnięta, przy jednoczesnym uwzględnieniu wszystkich warunków użytkowych. (Architektura i Budownictwo nr 3, 1927)

***

W pierwszym powojennym konkursie na projekt zagospodarowania Placu i jego otoczenia wzięli udział wyłącznie do konkursu zaproszeni znani już przed wojną architekci z Prof. B. Pniewskim i Prof. R. Guttem na czele.

Tym, co w oczywisty sposób musiało wpłynąć na ich propozycje projektowe był BRAK głównego elementu jaki jeszcze do 1944 roku stanowił jego podstawową część „obudowy” (GŁÓWNĄ KULISĘ SCENY) - tj samego budynku Pałacu „ZNAKIEM” KTÓREGO stał się JEDYNIĘ relikwem cudem zachowanych resztek kolumnady otaczającej grób nieznanego żołnierza I SAMA PŁYTA GROBU.^{45/}

Jego efektem było wyróżnienie dwóch z spośród siedmiu złożonych prac: projektów autorstwa B. Pniewskiego i R. Gutta. Z tych dwóch projekt Gutta głównie koncentrował się na walorze samego ogrodu, plac traktując nieomal jako „pustą przestrzeń” gdy projekt Pniewskiego, w charakterystycznej dlań manierze zmodernizowanego klasycyzmu, przedstawiał koncepcję kilkustopniowego obniżenia powierzchni placu do podkreślenia rangi pomnika- Grobu Nieznanego Żołnierza otoczonego z obu stron arkadami – rzędem kolumn w stylu Jońskim - których układ odwróconego „V” w kierunku głównej alei parku stanowić miał wizualnie jej – od strony placu - domknięcie. (Architektura nr. 8-9 1948 s. 1 i 4).

Tak jak w projekcie wykonanym przed wojną wschodnią ścianę placu tworzą planowane do odbudowy BUDYNKI hotelu „Europejskiego”, byłych Sądów Wojskowych i Komendy Miasta. Północną i południową zaś wąskie, o wysokości nieprzekraczającej dwóch kondygnacji, budynki pawilonowe stanowiące niejako odwołanie do dawnej (XIX-wiecznej) zabudowy koszar. Ostatecznie mimo podjęcia w 1948 roku prac wstępnych od realizacji projektu po kilku jego modyfikacjach odstąpiono (Ryc. 23).

W 1950 roku własną propozycją projektową zagospodarowania placu - będącego bezpośrednim nawiązaniem do jego historycznej kompozycji i z odbudową Pałacu Saskiego w jego przedwojennej formie - przedstawił zespół architektów pod kierunkiem Prof. Piotra Biegańskiego. Kolejny kon-

⁴⁴ „Komitet wzniesienia pomnika „Bojownikom o niepodległość Ojczyzny” na placu Saskim ogłasza za pośrednictwem Tow. Opieki nad Zabytkami Przeszłości konkurs na opracowanie placu Saskiego na następujących warunkach: Plac Saski, jako serce Warszawy XVIII st., winien stać się ponownie centralnym akcentem nowoczesnej Warszawy. Zgodnie więc z inicjatywą ówczesnego Prezydenta Rzeczypospolitej, w roku 1925 został przeznaczony w swej całości, jako miejsce hołdu i czci, składanych przez dzisiejsze pokolenia pamięci „Bojownikom o niepodległość Ojczyzny”./.../ (op.cyt „Architektura i Budownictwo” nr. 3 /1927 r.)

⁴⁵ / Pierwszy powojenny konkurs ogłoszony w 1947 roku za pośrednictwem Stowarzyszenia Architektów R.P. na zlecenie - jak opisano to w miesięczniku „Architektura” z 1948 roku - Wojska Polskiego przewidywał m. innymi, że w nowo realizowanym planie urbanistycznym powojennej Warszawy tzw. Oś saska na odcinku Ogrody Saskiego i pl. Zwycięstwa (jak nazwano teraz Plac Saski) „będzie terenem wolnym od urządzeń wielkiej komunikacji miejskiej, której funkcje przejmie nowobudowana trasa W-Z i rozbudowana ulica Marszałkowska”.

kurs zamknięty zorganizowany w 1954 roku dotyczył, co prawda, odbudowy Teatru Wielkiego i jego otoczenia nie mniej w jego warunkach, jak to sformułowano: „*dopuszczalnym było opracowanie w formie szkicu koncepcyjnego także zagospodarowanie Placu Zwycięstwa*”. I tym razem I nagrodę otrzymał projekt autorstwa prof. Bohdana Pniewskiego. Ale również i ta - zaproponowana w projekcie B. Pniewskiego wizja całkowitego wyczyszczenia Placu Zwycięstwa z jakiegokolwiek zabudowy – nie doczekała się realizacji.⁴⁶

W kontekście istnienia już przy PKiN „Placu Defilad” w rozumieniu ówczesnych władz PRL zmieniła się rola d. Placu Saskiego, któremu należało teraz nadać jakieś inne ważne znaczenie.

Na tak sformułowany problem odpowiedź miał dać -tym razem - już ogólnopolski konkurs, jaki ogłoszono w 1964 roku.

Głównym zadaniem, jakie stało przed uczestnikami konkursu było zaprojektowanie w miejscu d. Pałacu Saskiego „Muzeum Walk Rewolucyjnych i Wyzwoleńczych” w WSPÓŁCZESNEJ formie. Było oczywiste, że tak znacząca zmiana funkcji głównej komponenty placu musi również prowadzić do zmiany i jego formy. Ale i w tym przypadku wybrana do realizacji praca autorstwa znanych warszawskich architektów: Jerzego Czyży, Jana Furmana, Jana Józefowicza i Andrzeja Skopińskiego również zakończyła swój żywot na papierze.

Kolejny z 1966 roku wygrany przez zespół architektów: A. Dzierżawski, Z. Pawelski, W. Rzepka i H. Świergocka-Kaim także pozostał w sferze architektonicznych iluzji.⁴⁷

Szósty już powojenny konkurs na plac zorganizowany w 1972 roku przyniósł zwycięstwo zespołowi architektów B. Gniewiewski i B. Kosecki, którzy w swym nagrodzonym projekcie muzeum *zapropowowali rekonstrukcję przedwojennej kolumnady pałacu Saskiego, która spięłaby dwa skrzydła gmachu Muzeum Walk Rewolucyjnych i Wyzwoleńczych, utrzymane w konwencji klasycystycznej.* (Nitichoruk M., 2018)⁴⁸

Kolejny w roku 1988 - ograniczony do tylko trzech zaproszonych zespołów- zorganizowany na opracowanie koncepcji zagospodarowania placu wraz z reprezentacyjnym hotelem „Kongresowym” firmy „Orbis” wygrał zespół w składzie: J. Szczepanik-Dzikowski, O. Jagiełło i M. Miłobęcki (pracownia JEMS)⁴⁹ (Ryc. 24).

W 1994 roku (w ramach tzw. „konkursu ofert”) zostały opracowane na zlecenie Urzędu Miasta kolejne trzy projekty studialne zagospodarowania Pl. J. Piłsudskiego.

W pierwszym autorstwa zespołu Pracowni Konserwacji Zabytków „Zamek” pod kierunkiem arch. Marty Pinkiewicz-Wozniakowskiej przedstawiono rozwiązanie oparte na dwu podstawowych założeniach: 1. przywrócenia zabytkowych wartości i reprezentacyjnego charakteru placu, 2. uzyskania pierwotnej skali i geometrii. W efekcie projekt prezentował odtworzenie bryły Pałacu Saskiego oraz Pałacu Bruhla w formie z 1939 roku z jednoczesnym zamknięciem placu od północy i południa niskimi pawilonami lokalizowanymi „w śladzie” dawnych koszar (Ryc. 25).

⁴⁶ /szczegółowy opis obu konkursów patrz: J. Zieliński: „Realizm socjalistyczny w Warszawie. Urbanistyka i Architektura (1949-19560”. wyd.fundacja HEREDITAS., W-wa 2009r.s.98-102.

⁴⁷ /W 1967 roku rozstrzygnięto konkurs na gmach Muzeum Walk Rewolucyjnych i Wyzwoleńczych, które stać miało na miejscu tzw. pałacu Saskiego. Według niezwykle odważnej nagrodzonej koncepcji Grób Nieznanego Żołnierza znaleźć się miał pod potężnym, długim, bezokiennym prostopadłościennym monolitem stojącym na słupach. Sale muzeum doświetlane byłyby jedynie z góry, przez świetliki wyposażone w żaluzje. Autorami tego niezwykle efektownego projektu byli architekci: Andrzej Dzierżawski, Zbigniew Pawelski, Wiesław Rzepka Halina Świergocka-Kaim” (Trybuś) J. 2010)

⁴⁸ /w istocie konkurs ten był jedynie pretekstem do opracowania i wydania wytycznych dla lokalizacji hotelu typu Lux Inter-Continental na placu Zwycięstwa. Ostatecznie podstawą do realizacji ukończonego w 1976 roku hotelu „Victoria” stał się „realizacyjny projekt placu Zwycięstwa” opracowany przez Z. Stępińskiego z zespołem. W projekcie tym przewidywano m.in. również lokalizację drugiego hotelu po północnej stronie placu (za: „Krajobraz Warszawski” nr.10/1994r.,s.VI)

⁴⁹ „Plac Piłsudskiego ma dużą różnicę w poziomach terenu. Między Hotelem Europejskim a Grobem Nieznanego Żołnierza jest 1,5-2 metra różnicy wysokości. Nasz pomysł polegał na tym, żeby zniwelować te różnice. Dzięki temu ogród i Grób stanął by na swego rodzaju platformie - bastionie. Podobną relację możemy znaleźć np. w Paryżu między Placem Concorde a Ogrodami Tuileries. Różnica wysokości umożliwiłaby stworzenie dodatkowej kondygnacji, którą można by wykorzystać do celów kulturalno - muzealnych, a przy okazji **nie odbudowywać** pozbawionych istotnych architektonicznych wartości kamienic rosyjskiego kupca Skworcowa, niesłusznie nazywanych Pałacem Saskim.” (z wypowiedzi M. Miłobedzkiego (2019) z okazji 30-lecia istnienia warszawskiej pracowni JEMS.

W drugim projekcie autorstwa pracowni JEMS przedstawiono rozwiązanie „alternatywne” jeżeli tak można określić propozycję stworzenia W MIEJSCU pałacu saskiego w jego przedwojennym kształcie - zdaniem autorów ARCHITEKTONICZNIE BEZWARTOŚCIOWEGO – nowego obiektu „w formie adekwatnej do czasu w której ma powstać”. Postulując – w opisie do projektu – by *wszelkie wytyczne przestrzenne ze strony miasta były traktowane jako przekaz intencji a nie jako sztywne, bezwzględnie wymagane do spełnienia warunki*. sam plac definiują posadzonymi na śladzie koszar saskich szpalerem drzew w znacznie skromniejszej niż w swej propozycji z 1988 roku formie (Ryc. 26).

Trzeci projekt autorstwa studia projektowego „Dom Borowski Architekter AB” zaproponowano coś w rodzaju kompromisu pomiędzy komercją a szacunkiem dla tradycji miejsca czego wyrazem miała się stać stworzenie reprezentacyjnego placu miejskiego o wymiarach 80x80m otoczonego ze wszystkich stron wysoką zabudową o szeroko rozumianej palecie usług z nowym w swym wyrazie formalnym lecz nawiązującym do obrysu rzutu d. Pałacu Saskiego i pałacu Brulla kompleksu dwóch gmachów ujmujących niby „w kleszcze” drobną (w tej skali zabudowy) formę arkad grobu nieznanego żołnierza w aktualnym stanie. W załączonym opisie zwracano jednocześnie uwagę na konieczność zachowania pluralizmu w rozwiązaniach architektonicznych poszczególnych budowli realizowanych etapami i przy udziale różnych architektów i inwestorów (Ryc. 27).

Stan swoistego zawieszenia w kwestii „co dalej z placem” przerwany został wydaniem decyzji lokalizacyjnej na budowę luksusowego biurowca projektu Foster⁵⁰. Otworzyło to pole do poszukiwania kolejnych „idei” projektowych i działań praktycznych. Plac też -zrządzeniem losu - stał się ponownie POLEM GRY POLITYCZNEJ, w której ambicje architektów z ich indywidualnymi przemyśleniami podporządkowane zostały „potrzebie chwili”. Niejako „siłą przyciągania” na obrzeżu Placu i w jego granicach powstawać zaczęły nowe – obok Grobu Nieznanego Żołnierza – pomniki: marszałka J. Piłsudskiego (1995 r), prezydenta L. Kaczyńskiego (2018 r), krzyża papieskiego (2009 r) i ofiar tragedii smoleńskiej (2018 r.)⁵¹ (Ryc. 29).

Decyzją ówczesnego Prezydenta Warszawy Lecha Kaczyńskiego w 2004 roku ogłoszono konkurs już nie na plac i jego zagospodarowanie lecz wyłącznie na „formę odbudowy zarówno pałacu Saskiego jak i pałacu Bruhla. Zwycięski projekt pracowni autorskiej pt. „Projekt” zakładał wierną rekonstrukcję stanu obu pałaców z 1939 r przewidując równocześnie całkowitą likwidację komunikacji kołowej w obrębie placu. Jednocześnie na zamknięciu osi widokowej od strony Krakowskiego Przedmieścia autorzy projektu przewidywali lokalizację pomnika papieża Jana Pawła II (Ryc. 28).

Ostatnim z konkursów jaki dotyczył samego Placu i który władze kościelne (za zgodą samorządu warszawy) zorganizowały w 2008 roku był konkurs na projekt krzyża- pomnika stanowiącego „znak”-pamiątkę Mszy św. sprawowanej w tym miejscu w roku 1979 przez papieża Jana Pawła II (K. Wojtyłę).⁵²

Temat placu zamknięty został ostatecznie deklaracją Prezydenta RP ogłoszoną uroczystie i podpisaną przez Prezydenta RP Andrzeja Dudę o restytucji pałacu Saskiego w jego kształcie z przed 1939 roku a jego jedynym – jak dotąd- i wydaje się że na trwałe już z placem związanym ELEMENTEM pozostają oba budynki zamykające jego wschodnią granicę: hotel Europejski i d. gmach Sądów Wojskowych⁵³ (Ryc. 30, 31).

⁵⁰ „Metropolitan” zaprojektowany przez pracownię „Foster and Partners” jest nowoczesnym 7-kondygnacyjnym **biurowcem** klasy A+, oferującym na wynajem ok. 34 000 m² powierzchni biurowej. Zlokalizowany przy placu Marszałka J. Piłsudskiego, w jednej z najbardziej ekskluzywnych części miasta powstał w latach 1997-2003r.

⁵¹ kolejnym w przygotowanej „akcji społecznej” ma być pomnik „Wdzięczności Ameryce” stanowiący replikę pomnika istniejącego w Warszawie do 1939 roku autorstwa X. Dunikowskiego.

⁵² Krzyż ten (nawiązujący formą do krzyża misyjnego oraz tego znanego ze Mszy św., której Jan Paweł II przewodniczył na ówczesnym Placu Zwycięstwa) autorstwa: Marka Kucińskiego, Jerzego Mierziwiaka i Natalii Wilczak stanął na Placu w 30-tą rocznicę mszy papieskiej w 2009 r. (Warszawa, 2008)

⁵³ Budynek hotelu Europejskiego projektu Henryka Marconiego realizowano w etapach. Część gmachu od strony obecnej ul. Ossolińskich, ul. Karaszewicza-Tokarzewskiego i placu Piłsudskiego została wniesiona w latach 1855–1857. W latach 1857–1859 powstała część od ul. Ossolińskich i Krakowskiego Przedmieścia. Aktualnie wpisany do rejestru zabytków. Kwartal pomiędzy Placem „ul. Królewską”, Krakowskim Przedmieściem i ul. Tokarzewskiego do połowy XIX w zajmowały zabudowania tzw. „Kuzni Saskich”. W 1898 na miejscu budynku od strony placu Saskiego (zburzonego w 1896) wzniesiono gmach późniejszych Sądów Wojskowych; pomiędzy 1897 a 1906 na miejscu pawilonu od strony Hotelu Europejskiego

4. PODSUMOWANIE

Wybrane „typy” kompozycji (wielkości i kształtu) oraz formy zabudowy obrzeżnej placu Saskiego w oparciu o dotychczasowe prace konkursowe i indywidualne propozycje autorskie dostępne w przestrzeni publicznej jako oferty inwestorskie i głos „*pro publico bono*” świadczący o stale aktualnym pytaniu czym NADAL jest i czym winien stać się na kolejne stulecie plac przy „Grobie Nieznanego Żołnierza”.⁵⁴

W ramach prowadzonych w 2017 roku pod kierunkiem Prof. Sławomira Gzela szeroko zakrojonych badań nad stanem placów Warszawy plac im. marsz. J. Piłsudskiego określony został jako plac o funkcji mieszanej⁵⁵ z trudnymi (poza stroną wschodnią) do jednoznacznego określenia jego współczesnymi granicami.⁵⁶ Jednocześnie stwierdzono, że: „wzniesiony w 1925 roku pomnik **Grobu Nieznanego Żołnierza** (...) utrwała tożsamość monumentalnego placu Piłsudskiego jako najważniejszego w skali kraju miejsca celebracji wydarzeń o znaczeniu państwowym”. (Litorowicz A., Wróbel M. 2017)

W głównej zakładce portalu „*plac w warszawy.pl*” podana charakterystyka określa plac Saski jako: *Monumentalny, rozległy plac o wartości symbolicznej, historycznej i architektonicznej. Charakter miejsca podkreślony jest przez posadzkę, po której podczas uroczystości państwowych defilują parady wojskowe, a na co dzień przechadzają się turyści. Przestrzeń jest zadbana, a większość granic placu – czytelna. Brakuje funkcji, które mogłyby nadać placowi charakter inny niż miejsce upamiętnienia i przestrzeń reprezentacyjna o wysokiej randze państwowej.* (Plac marsz. Józefa Piłsudskiego. 2017)

Kiedyś prywatny dziedziniec pałacowy, następnie publicznym plac miejski a od roku 2018 wydzielony z gruntów miejskich Warszawy – „plac państwowy” pełniący dziś funkcje zarówno „*agory*”, „*forum*”, „*placu bron*” jak i „*placu królewskiego*” - w rozumieniu historycznych definicji ich rodzajów - zawierając w swych granicach także znaki i symbole sakralne nie wydaje się dziś możliwym do przejścia funkcji czysto użytecznych jako placu publicznego z dowolnym wg. potencjalnych jego użytkowników wykorzystaniem (Ryc. 35, 36).

Z tych też względów – pomimo postulowanych w aktualnych studiach planistycznych atrakcyjnych miejsc lokalizacji przy lub w pobliżu placu dla różnych form komercyjnych budowli publicznych (hotele, biurowców itd.) - plac ten jako przestrzeń – zgodnie z teorią Christopher Alexander – będąc miejscem KUMULACJI swoiście rozumianych „ZNAKÓW pamięci” stał się całą przestrzenią sakralną łącząc (spajając) dotąd rozdzieloną przestrzeń PRZY grobie Nieznanego Żołnierza z samym placem w nierozdzielalną całość.

Jako wielka narodowa świątynia „na otwartym powietrzu” zdaje się wpisywać w podświadomość tych chociażby architektów, którzy (być może tylko w trosce o poprawę jego krajobrazowych powiązań z Krakowskim Przedmieściem proponują przekształcenie obszaru placu w nieckę obniżoną o 1,2-2,00 m w stosunku do poziomu posadowienia grobu Nieznanego Żołnierza czyniąc z placu

---

wzniesiono gmach Komendy Miasta; około 1933 na miejscu budynku od strony Krakowskiego Przedmieścia oraz budynku od strony Królewskiej wzniesiono „Dom bez kantów” - podobnie jak hotel Europejski wpisany do rejestru zabytków.

⁵⁴ Aktualnie plac stanowi przestrzeń swobodnej komunikacji pieszej a także miejsce przystanku komunikacji publicznej, w istocie ograniczanego jedynie czasowo ruchu samochodów prywatnych i ich parkowania. W istocie pomimo lokalizacji w jego granicach dwóch elementów pomnikowych (krzyż papieski i pomnik smoleński) od czasu zburzenia prawosławnego Soboru nie posiada głównego, wybijającego się elementu architektonicznego (dominanty) podporządkowującej sobie całość kompozycji placu przez co wydaje się być pustym, z „przypadkowo” rozrzuconymi na jego powierzchni precjozjami nie zawsze odczytywanymi zgodnie z ich rzeczywistym znaczeniem. - por. też: Obarska M. 2017)

⁵⁵ „...w weekend jest placem wolnego czasu, w tygodniu placem transferu) oraz defilad (w jego przypadku granicą jest nie tyle dzień tygodnia, ile wyraźna linia podziału przestrzennego – część nieoficjalnego dworca autobusowego to plac transferu, pozostała przestrzeń to plac czasu wolnego).” (Obarska M. 2017)

⁵⁶ Mieszkańcy postrzegają niekiedy przestrzenie placów nieco inaczej niż widzą to urzędnicy czy historycy, inaczej definiują ich kształt i granice. Nie ma problemu z placami o zwartej kompozycji urbanistycznej, z wykształconymi pierzejami, jak Rynek Starego Miasta; ale place, wokół których część zabudowy uległa zniszczeniu albo które graniczą z terenami zieleni, jak plac Marszałka Józefa Piłsudskiego, sprawiają pewien kłopot. Gdzie leży jego zachodnia granica? W odbiorze przechodnia ścianą urbanistyczną jest ta, którą tworzą wysokie drzewa ogrodu Saskiego. Jednak z formalnego punktu widzenia plac kończy się wcześniej; trawniki znajdujące się w miejscu, gdzie stał niegdyś pałac Saski, nie należą już do placu, ale zaliczono je do ogrodu Saskiego... (Pietrusiewicz M. 2017)

klasyczną nawę owej „niewidzialnej” katedry osią główną skierowanej ku prezbiterium – miejsca grobu i „wiecznie płonącego ognia” (Ryc. 23, 24, 37, 38).

Jeżeli tak – jeżeli to co już na trwałe z placem zostało związane: tak tablice- pamiątki czci,, krzyż i pomnik ofiar katastrofy smoleńskiej – nie wydaje się żeby sam powrót do formy z okresu przed budową na nim Soboru św. Aleksandra Newskiego - co jest postulatem grupy konserwatorów sztuki i historyków , a tym bardziej sformułowany przez Pawła Brylskiego na stronach finansowanego przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego trzyletni program badawczy pt. „Place Warszawy do odzyskania 2017-2019” pogląd, że: **„Dzisiejszemu placowi najbliżej do zaleceń konkursu architektonicznego z 1972 roku, w którym zakładano odbudowę kompozycji pałacu Saskiego z kolumnadą, zastąpienie tylnej ściany Teatru Wielkiego przez „wytworzenie odpowiedniego wnętrza miejskiego w formie przylegającego do placu aneksu przestrzennego (piazza)” oraz lokalizację po południowej stronie placu – w sąsiedztwie zaprojektowanego przez Henryka Marconiego hotelu Europejskiego i budynku hotelu Orbis pod warunkiem, że nie będzie to wieżowiec i że zachowa proporcję całego zespołu architektonicznego”** (Ryc. 39, 40)⁵⁷ (Plac marsz. Józefa Piłsudskiego, 2017).

Puki co racje co do tego jak rozumieć to co stanowi o sensie istnienia placu i jego rzeczywistego znaczenia w strukturze przestrzennej Warszawy XXI wieku pozostają bez jednoznacznej odpowiedzi. Rozwiązanie tej łamigłówki urbanistycznej wraz faktem wpisania placu w 1968 roku do rejestru zabytków wydaje się być na wyciągnięcie ręki :Jest bowiem coś symptomatycznego w przekazanej przez prof. Bolesława Orłowskiego postawie aktualnego imiennika placu - marszałka Józefa Piłsudskiego, który zapytany podczas przygotowań do kolejnej „gry wojennej” przeciwko Niemcom: co będzie w sytuacji gdy wojnę przyjdzie Polsce prowadzić jednocześnie na dwa fronty, zarówno przeciw „N” jak i przeciw „R” miał odpowiedzieć iż wtedy przyjdzie Polakom już tylko z szablą w rękę zginać bohaterską śmiercią na Placu Saskim w Warszawie.⁵⁸

BIBLIOGRAPHY

- Architektura i Budownictwo* z 1927 roku, nr .3
Architektura i Budownictwo z 1935 roku, nr 3 / 4
Architektura, Nr 1, Warszawa 1952
Architektura, Nr 1, Warszawa 1965
Architektura, Nr 8/9, Warszawa 1948
Atlas Historyczny Warszawy., wyd. Miasto Stołeczne Warszawa; Archiwum Państwowe m.st. Warszawy; Wojewoda Mazowiecki., Warszawa 1999
 Biegański P.,Tatarkiewicz W.:”Place Warszawy” w „Kronika Warszawy” 1970r.,nr.1
 Bieniecki Z: „Oś barokowa Warszawy” w: „Kwartalnik Architektury i urbanistyki” 1960r. z.4
 DAWNY PAŁAC SASKI <http://www.warszawa1939.pl/obiekt/palac-saski>, dostęp/access 2020-02-05
 Drzewiecki H.: „Gordyjski węzeł:zespół hotelowo-kongresowy „Orbis” a plac Zwycięstwa w Warszawie” w: miesię. „ Architektura” 1989 nr.1
 Goldzamt E., Architektura zespołów śródmiejskich i problemy dziedzictwa, Warszawa 1956
 Górski J.: *Odbudowa Warszawy. Wybór dokumentów i materiałów. Tom 2.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1977.,
 Henzler M. *Historia zburzonych cerkwi* <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/historia/1525733,1,historia-zburzonych-cerkwi.read> dostęp/access 2019-08-08
Historyczne Place Warszawy, wyd. Biblioteka Towarzystwa Opieki nad Zabytkami. Warszawa 1994

⁵⁷ Christopher Alexander, autor *Języka wzorców*, interpretuje fontanny, pomniki, grupy drzew i inne obiekty umieszczane w centralnych punktach historycznych placów jako wyraz instynktownego postrzegania świata jako mandali i traktowania centralnych lokalizacji wewnątrz jako „pojemnych zbiorników na sny, wyobrażenia i koniugacje jaźni”! Christopher Alexander, *Język Wzorców. Miasta – Budynki – Konstrukcja*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2008, s. 617./za: Monika Wróbel: ”Plac jako nośni znaczeń” (Litorowicz A., Wróbel M. 2017)

⁵⁸ / TVP1 -edycja 17-02-2020 g.23.15

- Jonkajtis-Luba G.: „koncepty architektoniczne placu Zwycięstwa w latach 1927-1964” w: mies. „Architektura” 1966r nr.4/5.
- Jonkajtys-Luba G.: Konkursy architektoniczne na projekt zagospodarowania przestrzennego placu Saskiego, (kształty architektoniczne placu Józefa Piłsudskiego), [w:] Historyczne place Warszawy, TONZ, Warszawa 1995r.,
- Kłosek-Kozłowska D.: „O wartościach przestrzennych Osi Saskiej Warszawy” w : Kwartalnik „Architektury i Urbanistyki” .,2017r.,T.62,z.3 s.5-42
- Krajobraz warszawski -czyli nie od razu Plac Saski zbudowano.* nr.10/1994r. Dodatek urbanistyczno-architektoniczny do tyg. „Ratusz”.,
- Kronika Warszawy*, Nr 1-2, Warszawa 1999
- Kuźma M.: Zygmunto-wskie obwarowania”..., Biuletyn Historii Sztuki t. IX, 1947, nr 1/2.
- Leśniewska M.: *Architektura w Warszawie 1965-1989.* Warszawa: Arkada Pracownia Historii Sztuki, 2005,
- Litorowicz A., Wróbel M. 2017. *Sztuka.* <https://placewarszawy.pl/pl/sztuka/parametr/7>. dostęp/access 2019-08-08
- Łupienko A.: Przestrzeń publiczna Warszawy w pierwszej połowie XIX wieku”.,PTH -Instytut Historii PAN.,wyd.NERITON.,W-wa 2012r.,
- Milobedzki M. 2019. *Wielkie projekty, które pozostały na papierze.* <https://warszawa.naszemiasto.pl/wielkie-projekty-ktore-pozostaly-na-papierze-muzeum-nad/ar/c3-5068055>. dostęp/access 2019-08-08
- Milobędzki A.: „Nowo odkryte varsoviana”., w: „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”., t. VI, 1961, z. 1.
- Nitichoruk M., 2018. *Do siedmiu razy sztuka, czyli powojenne próby odbudowy zachodniej pierzei pl. Piłsudskiego.* <http://saski2018.pl/2013/03/23/do-siedmiu-razy-sztuka/>. dostęp/access 2019-08-08
- Nowakowski M., „Centrum miasta. Teoria, projekty, realizacje”, wyd.Arkady, Warszawa 1990r.,
- Nowoczesny Pałac Saski <https://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/7,34876,23726050,wybory-2018-nowoczesny-palac-saski-to-pomysl-nowoczesnej.html?disableRedirects=true>. dostęp/access 2019-12-05
- Obarska M. 2017. *Place Warszawy. Użytkowanie.* <https://placewarszawy.pl/pl/uzytkowanie/parametr/8>. dostęp/access 2019-08-08
- Pietrusiewicz M. 2017. *Granice.* <https://placewarszawy.pl/pl/granice/parametr/11>. dostęp/access 2019-08-08
- Plac marsz. Józefa Piłsudskiego. 2017. <https://placewarszawy.pl/pl/plac-marsz.-jozefa-pilsudskiego-/plac/13> dostęp/access 2019-08-08
- Putkowska J.: „Fortyfikacje Warszawy”.,w: „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” t. XXV, 1980, z. 1.
- Rottermund A.: „Zwycięstwo i porażka historyzmu .Konkurs a przebudowa pałacu Saskiego w Warszawie”,[w:] Muzeum i Twórca. Studia z historii sztuki i kultury ku czci prof. dr Stanisława Lorentza, W-wa 1969r.,
- Stępiński Z.: „Siedem placów Warszawy”.,wyd. PWN W-wa 1988r
- Szwankowski E.: „WARSZAWA Rozwój urbanistyczny i architektoniczny”. Państwowe Wydawnictwa Techniczne. Warszawa 1952
- Szwankowski E.: *Ulice i place Warszawy.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1963, 1970r.,
- Trybuś* J. WARSZAWA NIE ZAISTNIAŁA. 2010, <https://opencaching.pl/viewcache.php?cacheid=10000>. dostęp/access 2019-08-08
- Wallis A., *Socjologiczne problemy wielkomiejskiego centrum*, „Miasto” 1973, nr 3.
- Warszawa: Konkurs na krzyż na Placu Piłsudskiego rozstrzygnięty. 2008. <https://info.wiara.pl/doc/179295.Warszawa-Konkurs-na-krzyz-na-Placu-Pilsudskiego-rozstrzygniety>. dostęp/access 2019-08-08
- Zamek w czasach saskich (1697 - 1763) <https://www.zamek-krolewski.pl/historia/historia/zamek-w-czasach-saskich-1697-1763>, dostęp/access 2020-02-05
- Zieliński J.: „Plac. Warszawski plac Piłsudskiego jako zwierciadło losów i duchowej kondycji narodu”., wyd. EKBIN -W-wa 1920r. Zieliński J.: „Realizm socjalistyczny w Warszawie. Urbanistyka i Architektura (1949-1956)”.,wyd. fundacja HEREDITAS.,W-wa 2009r.

AUTHOR'S NOTE

Professor Adam Szymski has written about 90 academic papers. He is the author and co-author of a number of seminal monographs that broaden the knowledge related to the field of the history of 20th century architecture. The most prominent works include: A. Szymski: "Powstanie i rozwój architektury współczesnej" pt. 1 (form aesthetics in contemporary architecture), pt. 2 (the form in historical development), and pt. 3 (the most influential figures in 20th century architecture, vol. 1 and 2) published by Pol. Szcz. 1975-1979, 1981, and „ROZWÓJ WSPÓŁCZESNEJ MYŚLI ARCHITEKTONICZNEJ”, published by PWN-WARSZAWA –1985 (co-authored with S. Latour). He is the academic editor and the co-author of the 4-volume series dedicated to German and Polish 20th century architecture in Western Pomerania from 1928 to 2001. He is also the academic editor and co-author of the first Polish monograph dedicated to the complete description of the characteristic cultural features of villages in the Pomeranian region, from the first traces of Slavic settlements to the contemporary era: "Wieś pomorska wczoraj i dziś" (published by Walkowska-Szczecin, 2006).

O AUTORZE

Autor ok.90 artykułów naukowych, autor i współautor szeregu znaczących dla poszerzenia wiedzy o historii architektury XX wieku monografii, w tym szczególnie: A. Szymski: "Powstanie i rozwój architektury współczesnej" cz.1 (estetyka formy w architekturze współczesnej), cz.2 (forma w historycznym rozwoju) i cz. 3 (wybitne indywidualności architektury XX wieku (t.1i2)., wyd. ucz.Pol.Szcz.1975-1979.,1981.,„ROZWÓJ WSPÓŁCZESNEJ MYŚLI ARCHITEKTONICZNEJ”., PWN-WARSZAWA –1985R. (współautor: S. Latour) oraz redaktor naukowy i współautor czterotomowej serii wydawniczej dotyczącej niemieckiej i polskiej architektury XX wieku na obszarze regionu Pomorza Zachodniego w latach 1928 do 2001. Redaktor naukowy i współautor pierwszej polskojęzycznej monografii poświęconej syntetycznemu opisowi cech tradycji kulturowych wsi pomorskiej od śladów pierwszego osadnictwa słowiańskiego po czasy współczesne pt: "Wieś pomorska wczoraj i dziś" (wyd. Walkowska - Szczecin, 2006).

Contact | Kontakt: adamszymski@poczta.onet.pl